

3.2. Високий смисл життя як цінність і чинник формування стратегій психологічної допомоги у вирішенні людиною екзистенційних проблем

3.2.1. Смисл життя як екзистенційна цінність

«Проблема смысла... — это последнее аналитическое понятие, венчающее общее учение о психике, так же как понятие личности венчает всю систему психологии»

(А. Н. Леонтьев)

«Значение жизни открыто в сознании человека как стремление к благу»

(Л. Н. Толстой)

Проблема смислу в житті людини. У процесі соціально-економічних перетворень в країні постала потреба в утвердженні високих цінностей, становленні суб'єкта, здатного до творення себе, найуспішнішої самореалізації і якісних, прогресивних змін у своєму оточенні. Це виявляється особливо актуальним, бо, за даними досліджень сучасних вчених, неабияка частина молоді віддає перевагу матеріальним вартостям, підпорядковуючи їм свої життєві плани, відзначається тенденція відвертого нищення моралі та відкритого ослаблення творчого потенціалу юного покоління. «Епоха науково-технічного прогресу, — з тривогою зазначав Л. О. Сморж, — охолодила душу людини, сучасні люди, зокрема молодь, менше здатні до хвилювання, до кипіння пристрастей, до таких гуманних почуттів, як милосердя, співучасть, співстраждання, братство, любов і дружба» [255, с. 315].

Проблема пошуку смислу життя, що загострюється в період соціальної (політичної, економічної, культурної, духовної тощо) кризи, збігається з кризою віковою [49]. У час такої «подвійної кризи» у одних людей переважають соціальні смисли, у інших — індивідуальні, відбувається ламання смислу життя, його звуження до елементарного бажання вижити, що негативно відбивається на цілісності особистості, веде до її деградації. Накладання соціальної кризи на вікову загострює ставлення людини до свого минулого, теперішнього і майбутнього, налаштовує на більш глибоке розуміння смислу свого життя, викликає зміни в ієрархії життєвих смислів. І добре, коли криза народжує жагу до пошуку і утвердження високого смислу життя, а не штовхає до заміни його псевдосмислами, більш легкодоступними цінностями, які не вимагають напруженої «роботи душі».

Питання смислу і його відсутності найбільш ґрунтовно пророблялися в рамках екзистенційної філософії, феноменології, герменевтики, принципи яких стали основою для створення екзистенційної психології. Останнім часом гуманістична та екзистенціальна парадигми стали надзвичайно актуальними, бо

вивільняється особистісний, творчий потенціал людини, яка прагне свободи і відповідальності, власного розвитку себе як суб'єкта, за законом, наповненим високими життєвими смислами, які піднімають якість життя на новий рівень. Втрата цієї можливості погрожує знеціненням духовності, порушенням норм моралі, падінням людського життя до рівня животіння або споживацтва.

Серед екзистенційних проблем виділяють проблеми свободи вибору, свободи і відповідальності, самоідентифікації, ізольованості та взаємозв'язку з іншими людьми, проблему смерті й життя. Психологічною проблемою, яку слід вирішувати психологу, є втрата, руйнація або відсутність у людини смислу життя, неготовність його шукати, відстоювати і захищати, а також те, що смисл не втілюється в життя і особа не несе відповідальність за його реалізацію. Тобто людина не знаходить у собі можливості, аби наповнити життя якісним змістом. Можна говорити про те, що усі екзистенційні проблеми пов'язані між собою. Чільне місце серед них займає пошук смислу життя, що, вважав З. Фройд, вже саме по собі свідчить про проблему, відчуття людиною незадоволеності своїм існуванням [287].

Які саме життєві смисли стануть домінуючими в житті та суттєво впливатимуть на нього, залежить від зовнішніх і внутрішніх чинників. Значну роль у становленні смислових орієнтирів особистості відіграє психологічна допомога, яка формується під впливом певних соціокультурних факторів і водночас відображається на розвитку стратегій психологічного супроводу людини у вирішенні нею екзистенційних проблем. На жаль, така допомога надається не завжди на високому професійному рівні. Існує точка зору, що у сучасній практичній психології подеколи культивуються егоїзм, самолюбство, надмірна самоповага, найрізноманітніші задоволення. Бувають випадки, коли, підтримуючи маскультуру, практичні психологи віддаляють людину від використання можливостей народної психотерапії (звичаїв, традицій, ритуалів, дружнього спілкування), клієнту навіюється, що зовнішня свобода є більш значущою від внутрішньої, котра має трансцендентну природу [246, с. 232-233]. Екзистенційна криза вимагає нового осмислення життєвих орієнтирів у сучасному соціокультурному просторі. Не випадково, в науковій літературі акцентується увага на дослідженні духовного в людині (К. Батлер, М. Й. Боришевський, П. Євдокимов, В. А. Роменець, Л. О. Сморг, В. О. Татенко, В. Франкл, К. Г. Юнг та ін.).

Смисл життя як об'єкт наукового дослідження. Смисл життя є об'єктом філософсько-етичного дослідження, виступає як соціально-історичний, культурно обумовлений феномен. Тому проблему смислу життя неможливо розглядати поза контекстом загальної екзистенційної ситуації людини та у відриві від конкретної культурно-історичної доби, в якій вона живе.

Смисл буття як філософська та духовна проблема має відношення до визначення *мети* існування, *призначення*. Це одне з основних світоглядних понять, яке відіграє величезну роль у становленні духовно-морального обличчя особистості. Питання про смисл життя також може розумітися як суб'єктивна *оцінка* прожитого та відповідності досягнутих результатів початковим намірам, як розуміння людиною змісту та *спрямованості* свого життя, свого

місця у світі, як проблема впливу на навколишню дійсність та постановки *цілей*, що виходять за рамки життя. У цьому випадку мається на увазі необхідність знайти відповідь на питання: «У чому полягають життєві цінності?», «Що є метою мого життя?», «Навіщо (для чого) мені жити?». Психологу, психотерапевту, який працює з людиною, що переживає відсутність смислу чи губиться у смисложиттєвих орієнтирах, важливо допомогти знайти свою відповідь на ці екзистенційні запитання, свій індивідуальний смисл.

До речі, у цій роботі ми вживаємо термін «смисл» (рос. — смысл), хоча в українській мові він перекладається і як «сенс» чи «значення». В психологічній літературі використовується поняття «смисл» і «сенс», але у відповідності до життя людини, усвідомлення нею свого буття більш доцільно вживати усе ж такі терміни «смисл життя» (від кореня — *мисл*, а значить мислити, осмислювати, обдумувати), бо він має більш широкий зміст, ніж «значення» чи «призначення» (які можна просто знати і розуміти, а не обмірковувати і переживати як процес).

Смисл життя можна розглядати «як зовнішній вираз глибинних онтичних характеристик людини». Наприклад, у дослідженні такої екзистенційної проблеми, як страх смерті, А. Ю. Морозов обгрунтовував, що таким зовнішнім виразом страху смерті є «жах», «тривога». Онтичні тривога і жах можуть бути як конструктивними (якщо повертають людину на шлях до самої себе), так і деструктивними факторами (якщо призводять до «втєчі» від самої себе, метафізичного забуття) в духовному житті людини [179].

Аналогічно, напрошується запитання: «Який же зовнішній вираз може мати прагнення до пошуку смислу життя, потреба його вищої якості?». Думається, це може бути «натхнення», «піднесеність», «затятість» чи «завзяття», «радість». І якщо погляд на небуття як повне нищення нашого «я» та оточуючого світу викликає, за Морозовим А. Ю., «онтологічну порожнечу, герметизує суще, позбавляючи його «спілкування» з буттям, а відтак позбавляє саме життя логоцентричності, моральних основ, тощо» [там само], то, можна думати, що спрямування на життя, на пошук його смислу, навпаки, відкриває людині можливості до діалогу зі світом і самим собою, наповнює життя смислом, насичує його «смаком», робить людину у буквальному значенні — «одержимою життям».

Згадаймо одне з положень Дж. Бьюдженталя [47]: найважливішою особливістю «людської природи» є внутрішньо притаманна людині мотивація до «пошуку здорового», яка, що тільки її звільняють, спонукає людину рухатися до все більшої ефективності і задоволеності в житті. «Людське» в людині і є, зокрема, пошук до високого смислу буття, наповнення його духовністю. Відповіді на такі екзистенційні питання «Хто і що я є? Що таке цей світ, в якому я живу?» являються екзистенційним викликом і людина відповідає на ці запитання своїми життями, тим, як вона визначає саму себе, як використовує свої сили, як ставиться до інших людей, як зустрічає всі можливості та обмеження свого людського існування.

Сучасний соціокультурний простір характеризується розмитістю смислів, їх невизначеністю чи відсутністю, формуванням смислів на більш низь-

кому рівні розвитку, що не характеризує людину як митця, відповідального за те, як і для чого він живе. Ми припустили, що важливим соціокультурним чинником успішного формування теорії та практики допомоги людині у реалізації нею високих життєвих смислів є орієнтація психолога-практика і його підопічного на становлення таких смислів, що забезпечить більш високий рівень особистісного розвитку людини, підвищення у неї здатності благополучно вирішувати будь-які екзистенційні проблеми, які так чи інакше пов'язані з головним питанням: «Хто я є і навіщо мені жити?».

Смисл життя як цінність є фактором становлення психотерапевтичної парадигми допомоги людині у вирішенні проблем, які пов'язані з усвідомленням себе, своєї людської сутності, свого життя, пізнанням, удосконаленням себе як автора власної життєдіяльності. «Людина екзистенціальна» — це людина в пошуках самої себе (Дж. Бьюдженталь). І екзистенційно-гуманістичний підхід покликаний усіляко підтримати людину в цій найголовнішій, самій гідній і складній справі життя. Високий смисл виступає цінністю, бо саме він сприяє розвитку і руху життя людини по висхідній або по вертикалі. А невизначеність, безмежність, образно кажучи, «стелі» чи «верху» і спрямовує людину у вільну безкінечну путь, безборонну подорож, де можна знайти себе, своє покликання і своє призначення.

Будь-яка цінність має для людини велику значимість і відповідає її актуальним потребам, ідеалам, особистісним смислам. Високий смисл є цінністю, яка відповідає вищим (духовним, сутнісним, екзистенційним) потребам та ідеалам, прагненням людини до пізнання себе і світу, виходу за межі буденного і конкретного. До цінності «високий смисл» можна віднести визначення: «Цінність» — не просто об'єкт потреб, а опосередкований культурою еталон належного в досягненні цих потреб, який має трансцендентний характер, який виходить за межі індивідуальної свідомості» [224]. З екзистенційно-гуманістичної точки зору людина живе справжнім життям, якщо відповідальна за реалізацію своїх можливостей, шукає сутнісного, а не лише задовольняє біологічні потреби, сексуальні, корисливі чи агресивні наміри, якщо прагне щось важливе і справжнє вчинити у своєму житті, воліє не «животити» чи нидіти життям, а «бути».

3.2.2. Вплив феномену «високий смисл життя» на розвиток психологічної допомоги у сучасних соціокультурних умовах

*«Ідеалами, освещавшими мой путь
и сообщавшими мне смелость и мужество,
были добро, красота и истина»*

(Альберт Эйнштейн)

Втрата або відсутність смислу життя як цінності, нездатність його реалізувати у життя, брак умов, які може надати людині соціум у становленні в неї високого смислу, — усе це вимагає від психологічної науки створення

сучасної теорії і практики психологічної допомоги людині у відкритті нею високого смислу та його здійсненні. Для розкриття цього питання, ми провели аналіз літературних джерел стосовно надання людині психологічної допомоги у вирішенні екзистенційних проблем, досліджені поняття «смісл життя», «високий смісл життя» і «життєві смисли», зв'язок між ними. Вивчалися характеристики смислу життя і життєвих смислів в сучасному суспільстві, те, як розуміється і реалізується смісл життя сучасною молоддю (зокрема, учнями старшого підліткового і юнацького віку) і психологами, які здійснюють практику у рамках екзистенційно-гуманістичної психотерапії і консультування. З'ясовувалися уявлення практиків щодо визначення ролі високого смислу життя у розробці стратегії психологічної допомоги людині у вирішенні нею екзистенційних проблем.

Теорія питання. Представники екзистенційно-гуманістичної школи, до якої належать Дж. Бьюдженталь, Р. Мей, І. Ялом та ін., вважали, що смісл забезпечує усю повноту життя, якої прагне людина. Питання про смісл життя пророблялось у працях А. Адлера, далі — К. Г. Юнга, для якого пошук смислу життя є специфічною людською *потребою*, свідома реалізація котрої наближає людину до її сутнісних витоків. К. Юнг першим розглядав втрату смислу як психологічну проблему, адже саме наявність смислу дозволяє людині досягти максимальної повноти існування, а втрата його принижує її, робить «жалюгідною і загубленою». К. Ясперс одним із перших серед екзистенціалістів трактував смісл життя як актуальне *переживання*, властиве людині внутрішнє сприйняття психічних взаємозв'язків, що виникає завдяки внутрішній роботі. Смісл життя — основне поняття екзистенційного аналізу В. Франкла, за яким смісл для кожної людини в кожний конкретний період часу є унікальним і єдиним. Згідно з поглядами В. Франкла, прагнення до смислу є центральним *мотивом* людського існування. Смісл не досягається шляхом простого пошуку, а народжується у результаті його відкриття і постійно змінюється. Він існує на трьох рівнях: а) найвищий рівень (на рівні всесвіту); б) смісл моменту; в) загальноприйнятий щоденний смісл. Вагомою є думка вченого про те, що смісловтрата приводить до спроб заповнення «екзистенційного вакууму» і пошуку щастя за допомогою так званих псевдосмислів — прагнення до успіху, влади, споживання тощо. Тобто мова йде про заміну справжнього, сутнісного смислу хибним, несправжнім, оманливим, руйнівним. До втрати смислу, контакту із внутрішнім «Я», до екзистенційної тривоги ведуть спроби відмовитися від себе, власного вибору, підкорення страху перед невідомим і невизначеністю. Тому Р. Мей наполягав, аби терапія зверталася до найвищих людських спонукань, до тих цінностей, заради яких і варто жити. Напевне, тих смислів, котрі і дають людині наснагу і сили жити, долаючи протиріччя і кризи [3; 155; 180; 282; 322; 324; 326].

В російській психологічній науці проблематика смислу розробляється у рамках «вершинної психології», теорії смислової регуляції, духовного розвитку, що представлені у працях Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, Ф.Ю. Василюка, Б.В. Зейгарник, О.О. Кроніка, Д.О. Леонтьєва, Є.В. Ейд-

мана та багатьох інших. Серед сучасних українських психологів, роботи яких пронизані цією проблемою, можна назвати Г.О. Балла, С.Д. Максименка, О.Ф. Бондаренка, О.П. Колісника, П.П. Горностая, Т.М. Титаренко, С.П. Тищенко, М.В. Савчина, Г.В. Куценко-Ладу та ін.

У науковій літературі зустрічається чимало різних визначень смислу життя: смисл як мета, як цінність, як ідеал, як процес чи результат діяльності, як абсолютна істина, як призначення та ін. У широкому розумінні смисл — це цінність і водночас переживання цієї цінності у процесі її становлення та реалізації. Причому у переживанні смисли репрезентуються насамперед через емоції, адже смисл — «це те, що хвилює» [160, с. 87], визначає «вибіркову жагучу значимість» [130, с. 342]. Певним видом смислів у широкому розумінні, вважає Г.О. Балл, є «духовні смисли» [13, с. 28]. Поняття «смисл життя» часто розділяється на соціальні, групові, індивідуальні, пізнавальні та емоційні, а також — альтруїстичні, когнітивні, комунікативні смисли тощо. У якості «універсальних» смислів життя називаються саморозвиток, самовдосконалення, самореалізація. Тож, поряд із поняттям «смисл життя» вживається і поняття «життєві смисли», які можуть утворювати головний смисл (або, назвемо його — «сукупний смисл»), якому підпорядкована уся життєдіяльність, чи можуть самі по собі функціонувати, утворюючи (чи не утворюючи) ієрархію життєвих цілей людини без провідного смислу або групи смислів. З огляду на це поняття «смисл життя» і «життєві смисли» часто розуміються як одне й те ж, але це не стосується, зауважимо, смислів чи смислу високого, духовного, екзистенційного порядку. Простежимо це твердження. Давно укорінилося уявлення про те, що смисл людського життя не може бути зведений до будь-якої простої формули, а скоріш, являє собою складно організовану систему смислів. Так, Л.С. Виготський розглядав динамічну смислову систему (ДСС) як єдність афективних та інтелектуальних процесів свідомості [75], а Д.О. Леонт'єв визначав ДСС як «...відносно стійку й автономну ієрархічно організовану систему, яка включає в себе ряд різнорівневих смислових структур і функціонуючих як єдине ціле» [153, с. 3]. Також Б.С. Братусь каже про складну динамічну систему, яка складає смислову сферу особистості і обумовлює всю життєдіяльність людини [41, с. 48].

Вважається, що смислова сфера підпорядковує собі всі інші життєві прояви, визначає спрямованість пізнання, вектор становлення особистості. Причому показниками особистісного самовизначення є той вибір, в якому перевага віддається цінності більш високого рівня. Тому гуманістична психологія визнає можливість гармонійного існування людини лише за наявності у неї «високого» смислу життя, що, вочевидь, передбачає: «самість» — у К. Юнга, «Я-ідеальне» — у К. Роджерса, «надособисте Я» — у Р. Ассаджолі, «суб'єктність» — у В.О. Татенка, а також підйом індивіда від рівня адаптаційного, пристосовницького до духовно-поетичного — у А.В. Петровського, від тіла — до людського духу — у В. Франкла, від біологічного (інстинктивного) — до свідомого смислу — у О.О. Леонт'єва. Наявність

високого (духовного, екзистенційного, сутнісного) смислу можна прослідкувати у логіці онтологічного вимірювання людини, а саме: біологічне, психологічне, поетичне, або духовне — за В. Франклом, чи біологічне, соціальне і духовне — за С. Д. Максименком. Як зазначав В. Є. Чудновський, смисл життя — це особливе психічне утворення, яке має свою специфіку становлення і може суттєво впливати на життя людини; життєві смисли не існують самі по собі, а підпорядковані найважливішому, найвищому смислу. На думку вченого, оптимальний смисл — це той, котрий забезпечує високу якість життя людини, стає «цінністю надзвичайно високого порядку» [305, с. 5]. До речі, поняття «якість життя» фігурує у багатьох працях саме поряд із поняттям «смисл», так само, як і «щастя», «спосіб» і «стиль життя» тощо (О. Г. Асмолов, О. Ф. Бондаренко, В. Л. Вернік, Д. О. Леонтьєв, Т. М. Титаренко, О. Л. Толстих, Л. П. Сущенко, Ю. М. Швалб, Н. Ф. Шевченко та ін.). Якість життя визначається як складний соціально-психологічний феномен, що проявляється в гармонійній взаємодії духовного, психологічного, соціального і фізичного здоров'я людини [1; 94; 164; 243]. А духовність можна розуміти, перш за все, як орієнтацію людей на ідеали абсолютного буття, що проявляється у конкретному існуванні як свобода від вітальної та соціальної детермінації і як відповідальність [156].

Механізмом формування і розвитку якості життя виступають цінності та ціннісні орієнтації особистості. Проблема смислу нерозривно пов'язана з питанням вищих цінностей людського існування. Стан щастя, гармонії, душевного здоров'я, повноти життя, що супроводжує переживання осмисленості існування, визначає феномен якості життя [164].

Порівняння особистості до пошуку і знаходження *високих* смислів, співвіднесення своєї поведінки, стосунків з іншими людьми — з *високими* ціннісними орієнтирами — все це забезпечує рух життя «*по висхідній*», і, що важливо для розуміння цінності саме високого смислу життя, визначає «*міру людяності*» людини (вираз С. Л. Рубінштейна) [1, с. 228].

Єдність поняття «смисл життя» з іншими екзистенційними категоріями. Смисл людського життя являє собою складно організовану систему смислів, життєві смисли не існують самі по собі, а підпорядковані найважливішому, високому смислу чи групі смислів («духовне смислове ядро»). З категоріями смислу життя, життєвих смислів, окрім якості життя, тісно пов'язані також категорії відповідальності, совісті, свободи, творчості, що самі по собі можуть мати високий життєвий сенс («Жити по совісті», «Головне в житті — свобода», «Бути відповідальним за все»).

Відмінною рисою реалізації смислу життя є здатність взяти на себе *відповідальність* перед самим собою за вибір смислу і втілення його в дійсність. Відповідальність, що є однією з основних характеристик життєвої стратегії, справляє значний вплив на ефективність реалізації людиною своїх життєвих цілей і, значить, на задоволеність життям і психічне здоров'я. Люди, які свідомо чи несвідомо займають позицію активного творця свого життя, опираються на такі цінності, як любов, краса, творчість, добро, розвиток [55]. Без відпо-

відальності неможливе осягнення свого, індивідуального, смислу життя, бо лише відповідальна людина прислухається до власної совісті, своєї душі.

Совість як «смысловий орган, інтуїтивна здатність відкривати єдиний смисл, що криється в кожній ситуації» (В. Франкл), допомагає знаходити найбільш правильний варіант вирішення життєвої обставини. Совість — це співвіднесення вчинків «закона, що живе в нас» (І. Кант), і особистість як «суб'єкт вчинення» (М. Бахтін) лише тоді може вибудовувати своє життя як усвідомлюване «вчинення», коли возведе у свій власний імператив поведінки високі вимоги моралі, які і становитимуть внутрішній моральний закон. *Творчість* виступає засобом самопізнання і саморозвитку, умовою породження, відкриття нових життєвих смислів, шляхів їх втілення у життя (В. М. Дружинін) [20; 105; 118; 282].

Творча самореалізація, орієнтація на власну совість, глибоке почуття відповідальності у пошуках смислу життя, характеризує людину як суб'єкта. Навпаки, застряючи на біологічному і соціальному рівні, не виходячи на духовний, придушуючи творчі поривання, людина перебуває в конфлікті з самою собою. Розповсюдження споживацьких настроїв спричинює невдоволеність життям людьми, які насправді прагнуть його духовного наповнення. На неминуче відродження високих смислів, вивільнення творчого потенціалу людини, вказував О. Леонтьєв. Він писав, що «...особистість не може розвиватися у рамках споживання, її розвиток обов'язково передбачає зміщення потреб на творення, яке єдине не знає меж» [151, с. 226].

Сучасна психологічна наука має допомогти людині вийти за межі кола фізично-соціальне, відкрити в собі духовне першоджерело. Це можна порівняти з аполонійським і діонісійським першопочатками у культурі і мистецтві (за Ф. Ніцше [190]). Аполонійський першопочаток характеризується прагненням людини до світла, спокою, душевної гармонії, рівноваги, ладу із самим собою, в той час, як діонісійське — це жага пристрастей, сумніви і протиріччя, прагнення влади і задоволень. На основі моделі, що діє за законами дихотомії «аполонійський-діонісійський», можна зрозуміти, що тип відношень практично не може бути чисто прагматичним, чисто теоретичним, або лише естетичним. «У звичайного суб'єкта, — пише О. С. Тимошук, — який вкритий товщею своїх психологічних та інших нашарувань, три види відношень зазвичай носять змішаний характер. Коли превалує аполонійський початок в естетичній культурі, переважає естетично-теоретичний вид відношень, а коли превалує діонісійське, то домінує утилітарно-естетичне. У першому випадку більш вагомим стає душа культури, а в другому — її субстрат» [270]. У психотерапевтичному сенсі, вірогідно, духовне, хоч може явно і не проглядати з-поміж фізичного, соціального чи утилітарного, та має всі можливості домінувати в людині, якщо вона цього сама бажає і самостійно або ж за допомогою психотерапевта отримує всі шанси для розвитку своєї духовності.

Д. О. Леонтьєв, Б. С. Братусь, Ф. Ю. Василюк висловили думку, що високі, духовні цінності, які за В. Франклом є універсальними смислів, не ранжуються,

як наприклад термінальні чи соціальні, які можуть змінюватися, міняти свою ієрархію [41; 53; 152; 154]. Можна сказати, що високі смисли — це той простір, те поле, де вони вільно переміщуються, де людина по суті є вільною, не обмеженою вадами чи примхами тіла і вимогами, очікуваннями, стереотипами, культурними забанками найближчого оточення (сім'я, студентська спілка, шкільна чи виробнича група, суспільство у цілому), в котрому вона живе.

У сучасній культурі до загальнолюдських, високих цінностей належать наступні: любов, добро, правда, краса, гармонія, активність, досконалість, відповідальність, справедливість, честь, совість, свобода, самодостатність та ін. *Високий смисл життя* — не обов'язково означає якийсь один смисл, наприклад Любов. Він може складатись з декількох високих значень людського буття, утворюючи *духовне смислове ядро* особистості (наприклад, Любов неможлива без Віри у Добро, а Творчість — без Гармонії і Краси).

С. Д. Максименко, Г. О. Балл, М. Й. Боришевський, М. В. Савчин [13; 16; 37; 171; 246] (сторонники гуманістичної, духовної парадигми) та ін. розглядають людину як цілісність, єдність біологічного (чи природного), соціального і духовного. Звичайно, треба казати про взаємовплив і взаємозалежність усіх сфер людської особистості, та смислова сфера є вирішальною у розвитку людини, а високі смисли — у становленні її духовності.

Знаходячись на біологічному і соціальному щаблях, людина може перебувати в конфлікті з самою собою, переживати «екзистенційний вакуум». Якщо соціальне оточення не здатне допомогти індивіду вийти за межі кола фізичне-соціальне, і він наче «тупцює на місці», то сучасна психологічна наука має показати людині, яка не може віднайти гармонії з собою, шлях оновлення, вектор пошуку себе справжньої.

Сенситивний вік для становлення смислу життя. Формування смислів як регуляторів поведінки та діяльності, пошук, осмислення, вибір власних життєвих пріоритетів смислоутворюючої активності випадає на *підлітковий та ранній юнацький вік*. Даний період особливо сприятливий до засвоєння складних смисложиттєвих понять, постановки та вирішення екзистенційних проблем, що допомагає підлітку ставати суб'єктом свого розвитку (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Божович, А. А. Реан, Д. І. Фельдштейн, Д. О. Леонтьєв, В. М. Лозоцева та ін.), — це є важливим орієнтиром формування стратегій психологічного супроводу молодого людини у пошуку смислу особистого життя.

Смисл життя як психологічне новоутворення розвивається на основі становлення *головного мотиву* (життєвої мети), виділення і формулювання головної задачі, пов'язаної з віддаленим майбутнім [41]. Саме у підлітковий період, у пору відкриття свого «Я», оформлення власної особистості та особистого світогляду відбувається «оволодіння внутрішнім світом», сходять питання про сенс життя [49; 75], що є «найбільш загальною формою роздумування особистості» [132, с. 205]. Відбувається певна ієрархізація мотивів, виникає рефлексія, складається узагальнене ставлення до життя, розширюється ціннісно-смисловий простір, вибудовується єдина життєва лінія, виявляються протиріччя між нею і життєвими обставинами, виникає спря-

мованість на цілі, які пов'язані з прийдешнім. Підлітки усвідомлюють можливість перебудови і збагачення життєвого смислу в процесі дорослішання і оволодіння досвідом, відмічаючи разом з тим незадовільність сучасних умов для становлення і реалізації високих життєвих смислів.

Молодіжна субкультура як поле народження життєвих смислів.

У плані соціокультурних чинників не можна обійти увагою вплив на свідомість людини певної субкультури. Це, пише О. М. Семашко, — специфічні норми, погляди й цінності, соціальні й духовні потреби, ціннісні орієнтації, продукти творчості, способи залучення до духовних цінностей, особливості їх освоєння, стиль, спосіб життя та існування [250, с. 138]. Система норм та цінностей, що відрізняють групу від більшості членів суспільства, формується під впливом таких факторів як вік, етнічне походження, релігія, місце проживання. Цінності субкультури впливають на формування особистості кожного члена групи, його мислової сфери. Вони не означають відмови від культури, прийнятої більшістю суспільства, але виявляють деякі відхилення від неї. Коли група виробляє норми та цінності, які явно суперечать пануючій культурі, на їх основі формується контркультура (хіпі 60-х років, «система» в Росії у 80-х роках). Елементи як субкультури, так і контркультури, спостерігаються в молодіжному середовищі в сучасній Україні (емо, готи та ін.). Молодіжна субкультура є викривленим дзеркалом «дорослого», «офіційного» світу речей, стосунків, потреб, цінностей, та, водночас, досить швидко реагує на все нове й прогресивне, виробляючи «щось своє». Так, розуміння сучасними юнаками, наприклад, екзистенційного поняття «свобода» цілком відповідає новому мисленню в глобалізованому постіндустріальному суспільстві: поняття «свобода» молодь розглядає не відповідно до необхідності (як її розуміло старше покоління), а у «зв'язці» з примусом та насильством. Невтручання держави, старших у приватне життя розглядається ними як найсуттєвіша ознака їхньої свободи. Поглиблюється міжпоколінне відчуження, що включає широкий спектр неприйняття — від руйнації внутрішньосімейних контактів до протиставлення «нас» усім попереднім поколінням, що сьогодні виливається у повне заперечення всіх батьківських та материнських цінностей, включаючи історію власної держави, рідного краю тощо [70].

Молодіжна субкультура формується під безпосереднім впливом «культури дорослих», що віддзеркалюється і разом з тим є простором формування життєвих смислів підлітків та юнаків. Адже високі чи ниці смисли — це продукт мислової взаємодії між старшим і молодшим поколіннями, членами різних суспільних груп та молодіжних спільнот, це — «боротьба на виживання» між різними рівнями людських цінностей. Що є причиною і аргументом становлення сучасної теорії і практики психологічної допомоги людині у пошуках і втіленні у життя високого смислу.

Проблема смислу життя, вибір подальшого шляху є головним життєвим завданням старших школярів. Саме в час, коли молодь особливо налаштована на пошук нового, їй слід допомогти визначитися у смислах, якими вона живе і які прагне втілити у своє життя. Ми провели *дослідження, спрямо-*

ване на вивчення особливостей становлення смислу життя. виявлення специфіки високих життєвих смислів у сучасних старшокласників. Тридцятьма учнями 11-х класів пропонувалося відповіді на питання стандартизованого інтерв'ю «Смисл життя». Перша його частина спрямована на з'ясування розуміння поняття «життєвий смисл», друга — стосується розуміння «життєвих смислів», їх зв'язку зі смислом життя, соціокультурними умовами його становлення і успішної реалізації. Під час обробки отриманих результатів ми спиралися на розуміння смислу життя як динамічної ієрархічної системи, в якій поряд із безліччю різних смислів існує головний життєвий смисл, як своєрідне смислове ядро, що конкретизується, втілюється у життєвих ситуаціях.

Опитування показало, що більшість старшокласників розуміють смисл життя в загальному вигляді, не пов'язуючи це поняття з власним досвідом: «Це те, заради чого варто жити». Менше половини опитаних (40%) розуміють виділені ними смисли як такі, що пов'язані з основними життєвими потребами: «Смисл потрібен заради розвитку себе як особистості», «Щоб бути потрібним людям». 19% опитаних вважають, що смисл життя змінюється з часом, «коли людина стає більш досвідченою, дорослішою», «коли можна порівнювати різні ситуації і обирати кращий варіант для себе». Вони стверджують, що відчули зміни у розумінні власного смислу життя, що свідчить про динаміку його становлення, певні якісні перетворення.

У зв'язку з переоцінкою цінностей у нових соціально-економічних умовах для значної частини молоді характерні почуття безглуздя, сумніви щодо доцільності постановки і реалізації «високого життєвого смислу». Аби досягти благополуччя, спокою, надійності, вважають вони, потрібні більш «заземлені смисли життя», наприклад, здобуток матеріальних благ. Між тим, аналіз дослідження дозволяє зробити деякі висновки на користь «життєздатності» високих життєвих смислів. Так, у якості високих життєвих смислів старшокласники вбачають здатність чинити добро, любити, співчувати іншим людям, бути відповідальним, прагнення до особистісної досконалості. Переконаливими є відповіді, на кшталт: «На перший погляд, може здаватися, що в житті більше безглуздя. Але, думаю, завжди є смисл, до якого людина прагне».

Подібні висловлювання підтверджують, що смисл життя часто не усвідомлюється людьми, але пронизує усе їхнє життя (А. Ленгле). Третина опитаних визначила, що життєві смисли підкорені одному найважливішому смислу в житті, залежать від нього. Умовами, що сприяють пошуку життєвих смислів названі такі: читання літератури, історії, спостереження за життям, приклад батьків та інших дорослих і ровесників у минулому і тепер, самопізнання, роздумування над майбутнім. Для реалізації смислу життя виділяють такі фактори, як: особистий досвід, сформованість належних рис і якостей (сила волі, відповідальність, віра в свої сили, свобода вибору тощо), допомога дорослих і ровесників. Брак цих чинників може привести до бездіяльності, розпачу, почуття смисловтрати.

Для становлення життєвого смислу особливе значення має спілкування з ровесниками. Так, значна кількість (майже половина) опитаних старшоклас-

ників, які відносять себе до тих, хто переймаються духовними цінностями, вважає, що більшості їх ровесників притаманні смисли, пов'язані з матеріальним благополуччям, соціальним статусом, легким життям тощо. Це свідчить про те, що діти ніби «не чують один одного», їхні справжні смисли для інших є прихованими, замаскованими, вони імітують таку поведінку і такі устремління, які навіюються низькопробними кінофільмами і телепередачами, і які начебто від них очікують оточуючі. Про таку відчуженість людей одне від одного і байдужість до «справжнього» писав Л. О. Сморж: «Поряд з інформованістю і намаганням бути «на рівні часу», стало ледве не нормою те, що свого часу Гоголь назвав «страшними ідеалами огрублення», що дістає вияв або в бездуховності і жорстокості, або в психології індивідуалізму та індиферентності» [255, с. 315]. Тому, у роботі з підлітками та юнаками варто ширше впроваджувати бесіду, психологічні дискусії, групові тренінги для прояснення смислових позицій кожного, для того, щоб учні обмінялися і ділилися своїм «високим», щоб їхні індивідуальні смисли «зустрілися» і підлітки могли підтримати один одного у пошуку, утвердженні та реалізації високого смислу життя.

Отже, сучасні соціокультурні умови потребують становлення суб'єкта свого життя, здатного творчо змінювати і вдосконалювати власну особистість, стосунки з іншими людьми, зі світом у цілому. А значить ці обставини налаштовують на становлення теорії і практики допомоги людині у вирішенні проблем, що роблять її існування нестерпним, жалюгідним, порожнім. Високим смисл є саме тим смислом, який наповнює життя окремої людини радістю, натхненням, жагою діяти і творити. Осмилення свого існування, відкриття все нових й нових цінностей і пошук високих, сутнісних смислів істотно важливе для сучасної молоді людини, яка охоче відкриває себе і світ, а також для людей, які втратили життєві орієнтири чи не мають внутрішніх сил для подолання різноманітних життєвих проблем. Аби негарзди і кризи не призвели до руйнації особистості, її цілісності і внутрішньої рівноваги, аби людина раділа життю і прагнула його вищої якості, має бути сформована стратегія і тактика психологічної допомоги.

3.2.3. Смислові орієнтири вітчизняних психологів-консультантів і психотерапевтів у психологічному супроводі людини з екзистенційною проблематикою

*«...важная проблема, присущая
вопросам о смысле жизни, заключается
в том, что их очень часто смешивают
с массой других вопросов»*

(Ирвин Ялом)

Для дослідження факторів, що впливають на становлення сучасної теорії і практики психологічної допомоги людині у становленні і реалізації нею високих життєвих смислів, застосовувалась авторська анкета для практикуючих

психологів і психотерапевтів, спрямована на вивчення їх уявлень про смисл життя і життєві смисли, частоту і особливості звернень до них людей по допомогу у визначенні смисложиттєвих орієнтирів, а також стратегій і напрямку надання психологічної допомоги в цьому контексті [95]. Перш ніж представити результати емпіричного дослідження, пропонуємо зміст анкети.

Анкета «“Смисл життя” в психологічній практиці» (приклади відповідей виділені курсивом і підкреслені)

Шановний колего! Підпишіть, будь ласка, анкету і поділіться своїми думками з наведених нижче питань.

Прізвище, ім'я, по-батькові (за бажанням) **G. I. O.**

Працюю психологом, консультантом, психотерапевтом (підкресліть).

Стаж роботи — **30**; стать — *ж.*; вік — **50**.

1. Як Ви особисто вважаєте, що таке смисл життя? У чому він полягає? *Це те, заради чого варто жити.*

2. У Вашій консультативній/психотерапевтичній практиці були випадки зіткнення з проблемою втрати чи зміною життєвого смислу у людини? Так. Ні. (Підкресліть).

3. Для якого віку людей найбільш характерні труднощі з пошуком і реалізацією життєвих смислів? Дитячий, підлітковий, юнацький, молодий, зрілий, похилий, старечий та перехідний від зрілого до старечого ін.? Якої статі жін., чол.? (Потрібне підкресліть).

4. Як формулювався запит, за яким Вам було зрозуміло, що у людини є проблема із втратою чи зміною життєвого смислу, з необхідністю опанування смислом життя? *Апатія чи депресія, життєва криза.*

5. Які основні методики Ви використовували або можете використати, щоб допомогти людині у пошуку смислу життя і його здійсненні? *Методи, спрямовані на краще саморозуміння, розширення свідомості, гештальт-терапевтичні.*

6. На що в такій допомозі слід звертати увагу щонайперше? *На роботу з тривогою, на усвідомлення базових та екзистенційних потреб, можливості їх задоволення, цінності особистості.*

7. Як Ви вважаєте, до якої психотерапевтичної парадигми можна віднести проблему життєвих смислів? *Екзистенційної, насамперед.*

8. Як Ви особисто розрізняєте поняття «життєві смисли» і «життєвий смисл»? Чи можна їх поєднати? Поясніть, будь ласка. *«Життєвий смисл» — провідний смисл, смисл життя; «життєві смисли» — смисли, що виникають у різноманітних життєвих обставинах і підпорядковані життєвому смислу.*

9. Підкресліть або допишіть усі можливі життєві смисли: духовні, матеріальні, позитивні, негативні, високі, мізерні, меркантильні, високі, ниці,

соціальні, біологічні, ... сімейні, здоров'я, любові, досягнення, екзистенційні, творчості, безпеки, громадянські.

10. Які смисли, на Вашу думку, домінують у сучасному українському суспільстві в цілому — сімейні, матеріальні, безпеки;

серед старшого покоління — захищеності (безпеки), сімейні;

серед молоді — любові, достатку, розваги, сімейні.

11. Чи вважаєте Ви за необхідне допомогти людині у становленні і реалізації нею високих життєвих смислів? Так. Ні. Не знаю. (Підкресліть).

12. Які конкретно смисли, на Вашу думку, можна віднести до «високих»?
Екзистенційні, громадянські, духовно-релігійні.

13. Що заважає становленню високих життєвих смислів?

Позиція жертви чи споживача, нестійкість моральних переконань.

14. Які психологічні, соціальні, культурні умови мають бути досягнуті для пошуку і реалізації людиною високих життєвих смислів:

Психологічні — наявність відповідних цінностей, відповідальність за їх реалізацію, віра;

Соціальні — суспільні ідеали, добрі традиції, коло однодумців;

Культурні — висока культура.

Інші — сім'я.

15. Яку конкретну роль у дотриманні визначених Вами умов може відіграти консультант або психотерапевт? Як носій певних цінностей.

16. Чи потрібна спеціальна література, семінари, курси підвищення кваліфікації по темі допомоги людині у вирішенні проблеми пошуку та реалізації смислу життя? Так. Ні. (Підкресліть або допишіть свій варіант відповіді).
Можливо.

17. Наскільки актуальним на сьогодні є вирішення проблеми смислу життя? Дуже актуальне. Певно, актуальне. Зовсім не актуальне. (Підкресліть).

18. Чи належним чином ця проблема вирішувалась до сьогодні? Так. Ні. Не дуже. Зовсім не вирішувалась. (Підкресліть).

Дякуємо за співпрацю і бажаємо Вам успіху!

Зупинімося на деяких узагальнених даних. В опитуванні приймало участь 80% психологів, які мають стаж практичної роботи більше 10 років. Психологи (32 респондента) вказують на досвід роботи з клієнтами, у яких були екзистенційні проблеми. Втім, мало хто виділяв свідомо проблему смислу життя, тому можливо виказали труднощі у формулюванні поняття смислу життя, життєвих смислів, умов їх пошуку і реалізації. Це свідчить про певну професійну неготовність частини опитаних практиків надавати допомогу з проблем пошуку і реалізації смислу життя, орієнтації людини у просторі наявних і можливих життєвих смислів, а також про відсутність чи недостатність методичного інструментарію такої допомоги. Сенситивним щодо становлення життєвого

смислу вказується в основному підлітковий і юнацький вік, але не виключаються й інші періоди життя людини. Всі респонденти віднесли проблему смислу до екзистенційної або екзистенційно-гуманістичної парадигми.

Відповіді на запитання «Що таке смисл життя? У чому він полягає?» характеризуються невизначеністю, що може вказувати на те, що поняття смислу розробляється в науці, але має розмиті межі, є складним і багатовекторним. Хоча усі визначення фіксують основну екзистенційну сутність смислу — «навіщо я живу, чим має бути наповнене моє життя». Деякі з визначень: «Смисл життя — це індивідуальне психологічне утворення, кістяк особистості», «Усвідомлення того, заради чого я це роблю, живу», «Смисл життя — вчитись розуміти його смисл».

Серед висловлювань, за якими психологу стає зрозумілим, що у клієнта екзистенційна проблема, зокрема, проблема смислу життя, такі: «Не знаю, задля чого жити, чим заповнити порожнечу, що робити далі», «Як отримати задоволення від життя», «Як жити далі, нема роботи, діти живуть своїм життям», «Від мене пішла дівчина. Жити не хочеться. Сил немає...», «Навіщо жити, все одно помреши», «Не цікаво жити, нічого не хочеться, відсутність життєвої енергії», «Я не про те мріяла. Не те робила...».

Опитані психологи користуються методами, методиками, прийомами, які спрямовані на самопізнання клієнта, на вирішення його назрілих потреб, розширення свідомості і можливостей, у рамках екзистенційної психотерапії і консультування. Більшість працює не зі смислами як такими, а з переживаннями порожнечі, страху, розпачу і т.д. Незначна кількість опитаних використовує конкретні методики, такі як СЖО, спонування до мрій. З методів зазначені: герменевтичні — розуміння та інтерпретація повідомлень, бесіда, порада, використання притч, тестове дослідження психологічних особливостей особистості, методи інтроспекції, кризової інтервенції, саморозуміння, гештальт-терапевтичні та духовно-орієнтовані методи.

У роботі з клієнтом практики акцентують увагу на наступному (вибірково): *Перш за все слід вислухати людину, зрозуміти, запитати, що її цікавить, дозволити розрядитися її емоціям, звернути її увагу на позитивні моменти життєвої ситуації, що відкриває можливості для самореалізації. Допомогти у досягненні внутрішньої самоідентичності, розуміння власних потреб, пошуку цінностей. Розширення свідомості, рефлексії, саморозуміння. Спільне пропрацювання конфліктів.*

Результат, до якого прагне консультант/психотерапевт: *Треба, щоб людина знайшла в терапевті співрозмовника, радника, допомогти їй розрядити переживання, визначити бажання, життєві цілі, смисли, базові та екзистенційні потреби і бажання, які блокуються. Заспокоїти людину, наішовхнути на те, щоб вона сама собі хотіла допомогти, підтримати її у цьому бажанні. Робота з тривогою, усвідомленням можливостей задоволення потреб. Знайти*

опору у власному досвіді. Намітити перспективи подальшого життя. При цьому не чинити насильства, не давати порад і настанов «як треба».

Лише один з психологів відзначив, що смисли у єдності і дають смисл. Більшість із тих, хто відповів на це запитання, вважають, що життєві смисли мають певну ієрархію, але підкорені одному, найголовнішому смислу. Поняття «високий смисл» не часто, але усе ж зустрічається у роз'ясненнях психологів різниці між «смыслом життя» і «життєвими смислами». 90 % опитаних визнали можливість існування саме високих життєвих смислів. Решта визначились неоднозначно. Серед життєвих смислів виділені наступні (у порядку зменшення кількості називання): духовні або високі; матеріальні; пов'язані з фізичним здоров'ям; меркантильні; соціальні, громадянські, безпеки; сімейні, батьківські, родинні; колективні, групові, дружні; комунікативні, освітні, професійні; екзистенційні; творчості; любові; індивідуальні, особистісні; а також виділені — позитивні; постійні; негативні; мізерні; ниці.

Серед домінуючих смислів у *суспільстві* названі — матеріальні та виживання, *серед старшого покоління* — соціальні стандарти, радянські норми та ідеали, духовні і соціального визнання, *серед молоді* — матеріальні, гедоністичні, статусні, розваг, менше — самореалізації, пошуку себе. Можна сказати, що визначеної стратегії психотерапевтичної допомоги у становленні життєвих смислів, а тим більш високих, раніше і не могло бути, бо існувала загальна установка на певну мораль, і вимагалось бути таким, а не інакшим. Сучасні уявлення щодо надання психологічної допомоги мають враховувати екзистенційні настрої людей, сучасної молоді, яка живе в новому соціокультурному просторі, пошук нею смислу власного, індивідуального буття.

Ті з психологів, хто вважали необхідним і важливим допомогу у становленні високих життєвих смислів, виділяють такі з них, як: *кохання, творчість, досконалість, самореалізація, духовно-релігійні цінності, служіння людям, рух до Бога.*

Серед факторів, що заважають становленню життєвих смислів названі: *соціокультурне середовище, постмодерн, страх безпеки, тиск соціуму на духовне, пропаганда меркантильних цінностей, низький матеріальний стан, що вимагає перегляду цінностей; а також — духовна незрілість, нестійкість моральних переконань, не усвідомлення смислів, підпорядкування стандартам, відсутність рефлексії, позиція жертви чи споживача, брак інтересу до книжок, театру, невміння себе реалізувати.*

До умов здійснення ефективної психологічної допомоги практики відносять: *психологічні* — самосприйняття, знання себе, пошук своєї місії, цінностей і пріоритетів, здатність до рефлексії, хотіти, могли і знати, чого досягти, відповідальність, воля, здатність протистояти впливам, усвідомлення цінності буття, цінності «Я» та іншого, зрілість, цілісність, набуття внутрішньої свободи, здатність до ідентифікації себе з певним оточенням; *соціальні* — забезпечення вітальних потреб, соціальна стабільність і захищеність, закони

і порядок, достойний матеріальний рівень, суспільні ідеали, добрі традиції, коло однодумців, професійне коло; умови виховання у сім'ї та школі, стосунки у сім'ї, приклад батьків, оточення; відчуття себе членом суспільства; сім'я і середовище тощо. *Культурні* — знайомство з культурними цінностями, театр, кінематограф, художня творчість, музика, гончарство, вишивка; фольклор; традиції; пропаганда культурних цінностей дідів-прадівів, християнські норми моралі і духовності; налаштування суспільства на утвердження високих життєвих смислів; освіта людини.

При роботі з клієнтом психолог може (зведені дані): *вплинути лише на психологічні умови, виконати роль посередника, допомогти зрозуміти себе, знайти верству зі схожими цінностями, підтримати у цьому, власним прикладом демонструвати свої позиції та цінності. Актуалізувати людині її власний особистісний потенціал з метою знаходження справжніх смислів. Супроводжувати у самоідентифікації, усвідомленні власних потреб, сприяння особистісному зростанню. Підказати, що крім матеріальних благ, є ще духовні, які слід шукати в собі, в людях, у стосунках з іншими людьми, у справі, в планах на життя. Пояснювати значення духовності, її ролі у житті.*

Узагальнені умови для становлення смислів наступні: *література* — якісна художня, а також фахова, семінари, спеціальна підготовка з метою вирішення людиною екзистенційних проблем, виходу з кризових станів. *Важливим є досвід роботи, власні переконання психолога й особисте бачення ним проблеми та її вирішення.*

Усі респонденти відповіли, що проблема вирішення смислу життя актуальна (80% — «дуже» актуальна). Половина опитаних відмітили, що вона досі не вирішувалась, бо цінності нав'язувалися і декларувалися; друга половина вважає, що ця проблема ставилась, але не цілеспрямовано. Все це вказує на необхідність подальшої дослідницької роботи в напрямку вивчення соціокультурних умов становлення життєвих, зокрема високих смислів, і особливостей психологічної допомоги людині у їх становленні та реалізації.

На основі аналізу літературних джерел [13; 37; 42; 49; 121; 130; 152; 246; 255; 303 та ін.] і власних досліджень виділені наступні **соціокультурні чинники**, що посилюють необхідність і сприяють розвитку теорії і практики психологічної допомоги людині у вирішенні екзистенційних проблем, зокрема у пошуку і реалізації нею високих життєвих смислів:

- зміна історичних умов, що викликає потребу у виявленні та утвердженні нових або втрачених цінностей та ідеалів, у самореалізації, творенні власної індивідуальності і свого життя;
- неоднорідність соціокультурного простору, протиріччя між привнесеним, чужим способом життя і уявленнями про життєві цінності та ідеали в сучасній Україні;
- протиріччя між смислами нового і старшого поколінь, «зношування» старих смислів, що активізує потребу в пошуку нових смислів життя;

- втрата свого власного, але вже старого, «відпрацьованого» смислу, який не відповідає теперішнім реаліям, що викликає тривогу, почуття безвиході;
- нездатність відстоювати свої смисли (брак волі, відповідальності, впевненості в тому, що ці смисли відповідають нагальним життєвим потребам, готовності у їх реалізації);
- навіюваність, залежність від авторитетів, життя за чужими цінностями, «зараження смислами», домінування «псевдосмислів»;
- не вміння реалізувати смисли в дійсності, а не лише в уяві, брак досвіду (страх невдач);
- незбагненність кола життєвих смислів, сфокусованість на фізичних і соціальних потребах, що гальмівно впливають на формування цінностей вищого порядку;
- водночас — це природна здатність до саморуку, саморозвитку, активності, здатність до споглядання, експериментування, потяг до пошуку, зокрема, високих життєвих смислів, звертання до власної совісті;
- потреба у самопізнанні, глибокому розумінні теперішнього, в осмисленні перспектив на майбутнє;
- спроможність психолога, який є носієм тієї ж культури, що і клієнт, враховуючи ідеали і цінності субкультури, виразником якої є людина, встановити з нею взаєморозуміння, діалог, знайти смисловий консенсус, сприяти створенню у неї нової смислової реальності, народженню нового смислу.

Окрім анкети, психологам-практикам (які є «чистими» практиками) і практикуючим психологам-науковцям (що ведуть наукову і практичну діяльність) була запропонована методика В. Ю. Котлякова [134] для визначення того, які категорії життєвих смислів і в якому співвідношенні представлені в системі життєвих смислів наших респондентів. Ми допустили, що у психологів, які працюють в екзистенційній парадигмі, у системі смислів домінують саме екзистенційні. На рис. 3.2. видно, що жодні смисли не є домінуючими у системі смислів респондентів (на виборці 50 чол.). Серед тих смислів, що «досить представлені», перші місця займають самореалізації та екзистенційні; найменше або слабо виражені статусні й гедоністичні. У практикуючих психологів-науковців на одному з перших місць стоять саме екзистенційні смисли («щоб бути вільним», «щоб жити», «щоб любити»). У той час у психологів, які ведуть лише практику, ці смисли займають аж 5-те місце з восьми можливих. Дані дають підставу припустити: психологи, що здійснюють допомогу людині у вирішенні екзистенційних проблем є особистостями, які знаходяться у пошуку цінностей буття і можуть успішно допомагати клієнтам у шуканнях і реалізації смислу життя. Хоча для цього (як видно з відповідей на анкету) необхідна спеціальна фахова підготовка, більш-менш визначений методичний інструментарій, стратегія і особливо досвід такої допомоги.

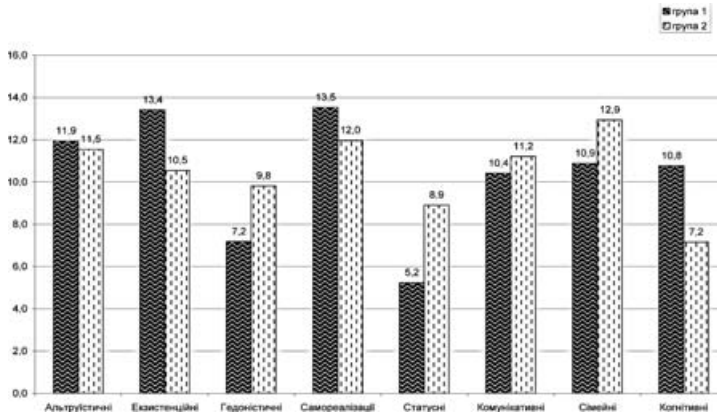

Рис. 3.2. Усереднений профіль представленості життєвих смислів практикуючих психологів-науковців (група 1) і психологів-практиків (група 2)

За результатами статистичного аналізу (непараметричний критерій Манна-Уїтні [О. Сидоренко, 2006]) між групами «практикуючі психологи-науковці» ($n=17$) та «психологи-практики» ($n=33$) встановлено значущі відмінності ($p < 0.05$) в наступних шкалах життєвих смислів: екзистенційні, гедоністичні, статусні, когнітивні. Аналізуючи середні значення цих показників, можна припустити, що домінування у практикуючих психологів-науковців екзистенційних і когнітивних смислів пояснюється їхньою дослідницькою діяльністю, в той час як практики більше переймаються проблемами міжособистісних стосунків, досягнення кваліфікації, певної посади, вони більше орієнтовані на отримання задоволення від життя. Психологи, які практикують і ведуть науково-дослідницьку роботу (на відміну від «чистих» практиків) проводять аналіз значного масиву спеціальної фахової літератури, накопичують і піддають аналізу власний досвід, вчаться, перебуваючи при цьому у постійному русі, який характеризується пошуком перспектив, можливостей розвитку будь-якої особистості, у тому числі власної. Розуміння значень життєвих смислів, переживання, втілення і зміни їх на своєму досвіді, дають можливість психологу краще зрозуміти потреби, настрої, індивідуальні перспективи людини, яка потребує екзистенційної допомоги.

Вікові відмінності між групами психологів загальної вибірки, а саме — «до 30 років» ($n=29$) та «після 30 років» ($n=21$), виявлено за вищевказаним критерієм у наступних шкалах: статусні, сімейні, когнітивні (див. рис. 3.3).

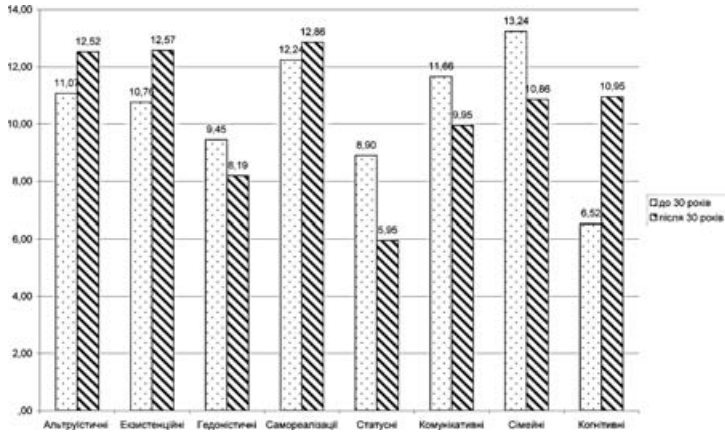

Рис. 3.3. Усереднений профіль представленості життєвих смислів у вікових групах психологів загальної вибірки (за методикою В. Ю. Котлякова)

Якщо характеризувати систему життєвих смислів за віком, то серед тих психологів, кому за 30 років, переважають смисли самореалізації, екзистенційні і альтруїстичні, на що, певно, впливає досвід, особистісна зрілість, сформований світогляд, прагнення до досконалості. У більш молодих психологів переважають сімейні, а потім самореалізації і комунікативні, що можливо пояснити улаштуванням їх сімейного стану, пошуком свого місця у суспільних і особистісних відношеннях. Як практикуючі психологи-науковці, так і ті, хто входить у категорію «30 і більше» значущо відрізняються від «чистих» практиків і молодих психологів за досить низькою представленістю статусних смислів: вірогідно, цей етап становлення вони вже пройшли або ж він для певної частини опитаних ніколи не був першочерговим. А вищий показник когнітивних смислів у цієї частини респондентів, скоріш за все, свідчить про їх впевнений шлях до знань, освіти, життєвої і професійної компетентності.

Представлену методику доцільно використовувати для самопізнання, вивчення психологом-консультантом, психотерапевтом власної системи смислів для того, щоб розуміти, в просторі яких понять (полі чи просторі смислів) він живе і може успішно працювати з клієнтом. Методика буде корисною у визначенні готовності сучасних (як тих, хто вже працює, так і майбутніх) психологів до надання компетентної допомоги людині у вирішенні нею проблем становлення і реального втілення в життя високого життєвого смислу як важливої екзистенційної цінності, — це, у свою чергу, впливатиме на розвиток теорії і практики психологічної допомоги людині у вирішенні екзистенційних проблем у сучасному соціокультурному просторі.

3.2.4. Деякі стратегії психологічної допомоги у пошуку високого смислу життя

*«Клієнт тому й став клієнтом,
що не зумів стати господарем
свого життя, і головний сенс
психологічної допомоги полягає
саме у тому, щоб допомогти йому
повернути «законне право» на власне життя»*

(С.Л. Братченко)

Психологічна допомога людині має бути поставлена і скоординована саме на пошук і реалізацію високого смислу життя, оскільки саме цей рівень забезпечує високу якість життя особистості, її внутрішній розвиток, самореалізацію. На визначення стратегій такої допомоги вплинули ідеї і розробки багатьох учених екзистенційно-гуманістичного спрямування у психотерапії. Зокрема, положення Дж. Бюджентала допомагають зрозуміти основні підходи до діяльності психолога. Вчений виділяє два основних рівня цілей роботи психотерапевта [42; 325]: 1) дефіцитарний рівень цілей — коли зусилля психотерапевта зосереджені на проблемах дефіцитарного типу, тобто на усунення (зменшення) негативних переживань через брак чого-небудь, на коригування умов, від яких людина страждає; і 2) буттєвий рівень цілей — коли сенс не в тому, щоб повернути людину до якихось передбачуваних «гарних умов», які були раніше, а в тому, щоб вона рушила далі — «до багатства і осмислення життя, значно більшого, ніж вона знала досі». Мета полягає не в усуненні «симптомів», а в допомозі клієнтові відчувати себе здатним на більше у своєму житті і мати вибір там, де раніше він відчував примус, несвободу.

Пошук смислу життя є однією із екзистенційних проблем, які не завжди ясно усвідомлювані. Тому спеціаліст, який працює в екзистенційно-гуманістичній парадигмі, виявляючи особливий «екзистенційний слух», у змозі за фасадом заявлених проблем і скарг клієнта вловити приховані екзистенційні проблеми і заклики. У цьому полягає сенс «життєзмінюючої» психотерапії: клієнт і терапевт у спільному шуканні прагнуть допомогти першому зрозуміти ті способи, якими він намагається відповідати на екзистенційні питання свого життя, і переглянути деякі з цих відповідей таким чином, щоб зробити життя більш автентичним і повноцінним, знайти себе справжнього.

Але де, в якій площині відбуваються екзистенційні зміни людського життя, де їхні джерела і рушійні сили? Відповідь, вважає Дж. Бюдженталь, полягає у суб'єктивності людини, яка розуміється як психологічна основа буття, внутрішній світ суб'єктивних переживань, «особиста» реальність, «архетипічна батьківщина» людини, звідки бере початок все найважливіше в її житті. До складових суб'єктивності відносяться образи сприйняття, думки, почуття і емоції, цінності й переваги, передбачення та побоювання, фантазії та мрії людини. Найвірніший шлях до пізнання суб'єктивності — *досвід пе-*

реживання. Найбільш значущий і конструктивний результат консультування буде досягнуто за умови, якщо клієнт бере на себе відповідальність за вирішення своїх протиріч і сам відкриває нові шляхи, «знаходить свої емоційні проблеми внаслідок власного внутрішнього дослідження...» [325 с. 17]. Усвідомлення своєї суб'єктивності, контакт із власним внутрішнім життям, з потоком переживань можливий завдяки «присутності», коли відбувається занурення «у розкопування суб'єктивного». У процесі безпосереднього проживання людиною — в тому числі й подій минулого чи майбутнього — можуть бути почуті і повноцінно усвідомлені екзистенційні проблеми. Екзистенційний рівень психологічної допомоги можливий за умови максимальної присутності обох — і клієнта, і психолога.

У форматі духовної парадигми, що звертається до висот духу, в людині є глибинно-вершинне-духовне, що підтверджує екзистенційний аналіз, «завдання якого, — стверджує В. Франкл, — й полягає у тому, щоб виявити цю неусвідомлену, але все ж наявну духовну реальність» [282, с. 262-263].

Психологічна допомога не вичерпується підтримкою людини у долатті конкретних життєвих проблем, певних ситуацій, а спрямована на розширення у людини уявлення про себе, свої можливості та перспективи, про свою роль у власному житті і в житті суспільства, в якому вона живе і творить, у зведенні життєвих пріоритетів та цінностей, які закладають фундамент індивідуальної світобудови, що і визначає вектор самопізнання, саморозвитку, самоздійснення. Психологічний супровід має сприяти віднайденню людиною внутрішніх ресурсів та поєднанню їх із реальними умовами життя, з поведінкою, реальними вчинками. В цьому сенсі слушно видається думка Ш. М. Рахматулліної стосовно того, що смисл життя не є чисто «знаннєве» утворення, адже його не можна просто знати, а тим більш довести. Смисл виражає не значення, а значимість. Адже «значення» відповідає на питання: «Що це? Що це таке?», а «смысл» — на питання «Для чого? Для якої мети?», тобто смисл «не лише вказує, а вказує, маючи у самій вказівці певну мету» [230]. Розвиваючи цю думку, можна говорити не лише про творення, породження, пошук смислу, його осягнення, але й про його реалізацію, процес здійснення. Відповідь на запитання «для чого?» уже передбачає певний порух від знання, розуміння — до дії, вчинку, особистісний вибір людиною того, яким саме шляхом іти, за допомогою яких засобів, яким чином досягати своєї мети (наприклад: «смысл, щоб любити» — то кого чи що? і як?, у чому це має проявлятися?; «самореалізація» — у чому саме? і які перші кроки зараз мають бути зроблені? і т.д.) з урахуванням усіх можливостей і умов втілення смислу в життя. У цьому сенсі доречно навести слова Ф. Гейбеля: «Життя — це не щось, а лише можливість чогось».

Як визначити, що людина знайшла і керується високим життєвим смислом чи полем, групою смислів? Напевно, у життєвих проявах, стосунках з людьми, у відношенні до себе, свого життя, до оточуючого світу. У задоволеності власним життям у цілому, у почуванні себе не жертвою життя, а його творцем, у вірі та надії на майбутнє. Адже це майбутнє можна вимірювати, на

нашу думку, щонайменше у *трьох вимірах*: 1) моє майбутнє у здоровому тілі, досконалій роботі внутрішніх органів, чудовому самопочутті, гарній зовнішності; 2) моє майбутнє у тих стосунках і досягненнях, які я вважаю для себе найсуттєвішими: сім'я, друзі, колектив, кар'єра, діти, правнуки і т.д.; 3) моє майбутнє у тому, що я вважаю нетлінним і неминучим, те, заради чого я слідкую за своїм здоров'ям і підтримую стосунки зі світом — чим пройняте усе те, що мені і повертається від навколишнього світу, що ми називаємо Любов'ю, Свістю, Відповідальністю, Свободою, Творчістю тощо.

У творчості, любові, відповідальності, свободі та інших екзистенційних цінностях — вияв духовності, так само як духовність виявляє справжню творчість, любов, свободу і т.д. Народжений, відкритий високий смисл, який яскраво переживається людиною, образно кажучи, «проливає своє світло» на відношення до власного тіла і фізичного здоров'я, на стосунки з оточуючими людьми, ставлення до світу. Усе це, пронизане смислом, у свою чергу, впливає на осмислення цінностей та ідеалів, урізноманітнює і удосконалює систему високих смислів. Так, переживаючи щиро радість від вчиненого Добра, людина починає відчувати свою Відповідальність за свій учинок.

Щодо психологічного супроводу молоді. Вона особливо чутлива до усього нового, привабливого, яскравого, наповненого певним змістом, але коли діти і підлітки вдаються до брутального і негідного, високі почуття замінюються низькими, то це свідчить про відповідні змісти, які несе в собі соціокультурне середовище. Вищі духовні цінності й смисли не можуть бути привласнені, тому у психології пропонується інший механізм, а саме — *діалог*: «У такому діалозі — відкритому і довірливому, суб'єкт-суб'єктній взаємодії — інший допомагає побудувати внутрішній діалог, завдяки якому людина і здатна прислухатися й відкрити в собі ключові духовні змісти» [206, с. 29]. Психолог-консультант або психотерапевт через діалог має можливість достукатися до клієнта, допомогти йому прислухатися до себе, до власної свідомості, відкрити у собі високі смисли і здатність до їх втілення у життя.

Ефективне спілкування з людиною, що має екзистенційні проблеми, неможливе без встановлення діалогу, що передбачає смислообмін між суб'єктами взаємодії [21; 93; 303]. На формування смислових позицій у молоді впливає те, які смисли транслиують дорослі, якими значеннями можуть «заразити» дітей. Комунікація займає суттєве місце серед механізмів, які забезпечують засвоєння, прийняття цінностей. Нав'язування смислів, «зомбування», позбавляє дитину здатності критично ставитися до всього, що їй пропонується, брати відповідальність за своє життя. Хоча закладене в дитині з перших років життя «ядро суб'єктності», за концепцією В. О. Татенка, являє собою досконалу систему, яка не підлягає безпосередньому управлінню ззовні і яка зрештою забезпечує суб'єктові можливість реалізувати себе не лише у відповідності, а й усупереч умовам, які висуває йому суспільство [266, с. 251]. Тож, дитина, підліток уже спроможні оберігати себе від руйнівних зовнішніх впливів. Коли цей «захисний бар'єр» зруйновано, смислова взаємодія може допомогти юній особистості «піднятися» над ситуацією і «вийти» на рівень

самопізнання, духовного удосконалення, творчості, підтримувати потребу у пошуку і реалізації сутнісних, високих смислів, забезпечуючи і являючи тим самим свій духовний розвиток.

Отже, високий смисл життя є екзистенційною цінністю, бо виводить людину на ступінь самовдосконалення, вивищення власних потреб і спонукань до рівня духовного осмислення і творення власного життя.

Високий смисл життя виступає соціокультурним фактором становлення сучасної теорії і практики психологічної допомоги людині у вирішенні нею екзистенційних проблем. На розвиток стратегій цієї допомоги впливає стан розробки в науці і розуміння психологами таких понять як смисл життя, життєві смисли, їх співвідношення, умови становлення і реалізації в сучасному суспільстві. Важливим чинником є орієнтація на становлення високих смислів не тільки психолога-практика, а і його підопічного.

Вітчизняні консультанти і психотерапевти визнають необхідність глибокого вивчення питання смислу життя, зокрема, високих життєвих смислів, які підпорядковані головному смислу існування, але не кожен фахівець може виділити серед озвучених скарг клієнта — проблему смислу власного буття, його духовного наповнення. Людина, що звернулася по допомогу, навіть відчуваючи потребу у пошуку високого смислу життя, не завжди може це пояснити, часто замінює справжню проблему неістотною.

Прагнення людини до високого смислу може пройти поза увагою консультанта чи психотерапевта, у системі життєвих смислів яких екзистенційні смисли представлені недостатньо. Психолог, який не налаштований на відкриття нових, зокрема, високих смислів, не зможе надати ефективну психологічну допомогу клієнту з екзистенційними проблемами.

Не кожен смисл чи система, поле смислів, веде до вдосконалення особистості, її шляху від біологічної істоти — до духовної. Має значення, які саме смисли керують людиною, визначають її поведінку і впливають на життєвий шлях взагалі. Тому, надаючи психологічну допомогу, важливо сприяти розумінню людиною себе і світу у відповідності до існуючих індивідуальних смислів і цінностей, пропонуючи їй вектор духовного самопізнання і саморозвитку. Це проголошення і втілення таких істин як Добро, Справедливість, Співчуття, Любов, Творчість, Відповідальність, Свобода, Совість та ін. Високий смисл може складатись з декількох високих значень людського буття, утворюючи «духовне смислове ядро» особистості. Якщо людина по-справжньому широко прагне до втілення цих смислів, яскраво переживає їх відкриття для себе, то вона свідомо чи несвідомо підпорядковує ним своє життя щохвилини, щодня, постійно, просочуючи ними свої наміри, надії, плани розвитку власного фізичного тіла, стосунків з людьми, природою, перспектив творчого, професійного самовизначення і самореалізації.

Основні стратегії психологічної допомоги людині у вирішенні нею екзистенційних проблем направлені на відновлення цілісності і єдності людської особистості через переживання, усвідомлення, прийняття та об'єднання власного уже набутого суб'єктивного досвіду і нового, що отримується нею під

час взаємодії з психологом-консультантом чи психотерапевтом. Психологічна допомога сприяє осмисленню людиною свого існування з орієнтацією на високі, духовні цінності, пошуку власних можливостей для відкриття і успішного виконання у житті високого смислу.

Список використаної літератури

1. Абульханова-Славская К. А., Брушлинский А. В. Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна/К. А. Абульханова-Славская, А. В. Брушлинский. — М.: Наука, 1989. — 247 с.
2. Аверинцев С. Ad Fontes!: Человек. История. Весть/С. Аверинцев. — К.: Дух і літера, 2006. — С. 436-439.
3. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии/А. Адлер. — М., Изд-во, 1995. — 296 с.
4. Александер Ф. Психосоматическая медицина. Принципы и практическое применение/Ф. Александер; [Пер. с англ. С. Могилевского] — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. — 352 с.
5. Алешина Ю. Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование/Ю. Е. Алешина. — М.: Социальное здоровье России, 1993. — 173 с.
6. Андрос С. І. Метафізична та постметафізична доба європейської гуманістики: зміна методологічних засад і світоглядних орієнтацій/С. І. Андрос//Колізії антропологічного розмислу/[В. Г. Табачковський, Г. І. Шалашенко, А. М. Дондюк, Н. В. Хамітов, Г. П. Ковадло, С. І. Андрос]. — К.: Видавць ПАРАПАН, 2002. — С. 123-152.
7. Артемьева Т. И. Взаимосвязь потенциального и актуального в развитии личности/Т. И. Артемьева//Психология формирования и развития личности. — М.: Наука, 1981. — С. 6-87.
8. Архетипи української ментальності/[авт. тексту С. Кримський] — Київ: Наукова думка, 2006. — 125 с. — (Проблеми теорії ментальності).
9. Архиепископ Нафанаил Львов. Жития святых. Проблемы веры. Воспоминания / Архиепископ Нафанаил Львов. — СПб.: «Кифа», 2007. — 320 с.
10. Ахмедов Т. И., Балабуха О. С. Онкологічні захворювання з позиції загальної теорії систем та психосоматичного підходу / Т. И. Ахмедов, О. С. Балабуха // Медична психологія. — 2006. — Том 1. — № 4. — С. 16-19.
11. Бажин Е. Ф., Гнездилов А. В., Цейтина Г. П. О медико-психологической работе в онкологических учреждениях: Метод. рекомендации / Е. Ф. Бажин, А. В. Гнездилов, Г. П. Цейтина / [Под. ред. Е. Ф. Бажина] — Л. 1987. — 27 с.
12. Балинт М. Базисний дефект: Терапевтические аспекты регрессии / [Пер. с англ.] / Микаэл Балинт — М.: «Когито-Центр», 2002. — 256 с. (Современная психотерапия).
13. Балл Г. О., Медінцев В. О. «Особистість» як категорія і як поняття / Г. О. Балл, В. О. Медінцев // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / [За ред. С. Д. Максименка]. — Т. XII, ч. 5. — К. Гнозис, 2010. — С. 27—35.
14. Балл Г. А. Психология в радиогуманистической перспективе: Избранные работы / Г. А. Балл. — К.: Изд-во Основа, 2006. — 408 с.
15. Балл Г. О. Интегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних питань / Г. О. Балл // Психологія і суспільство. — 2009. — № 4. — С. 25-51.
16. Балл Г. О. Сучасний гуманізм і освіта: Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти / Г. О. Балл. — Рівне: «Ліста-М». — 2003. — 128 с.
17. Бастун Н. А., Журавель К. С., Куценко Т. О. Реабілітація дітей і молоді з помірною, важкою та глибокою інтелектуальною недостатністю: сьогодишні реалії і перспективи / Н. А. Бастун, К. С. Журавель, Т. О. Куценко // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: 36. наукових праць. — К.: Університет «Україна», 2004. — С. 474 - 481.
18. Бастун Н. А. Діти й молодь із розумовою недостатністю в Україні та в світі / Н. А. Бастун // Соціальна політика і соціальна робота. — 1994. — N 2-3. — С. 88-94.
19. Бастун Н. А. Гуманізація педагогіки і розумова відсталість — нові обшири на тлі цивілізованого поступу / Н. А. Бастун // Культурологічні та психолого-педагогічні

- аспекти гуманізації освіти: Науково-методичний збірник / [за ред. Г. О. Балла]. — Вип. 2. — Київ-Рівне: «Ліста-М». — 2003, С. 26-38.
20. Бахтин М. М. К философии поступка / М. М. Бахтин. — М.: Русские словари. Языки славянской культуры, 2003. — С. 7-68.
 21. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. — М., Изд-во, 1986.
 22. Бергсон А. Собрание сочинений: в 4 т.; / Анри Бергсон — М.: «Московский клуб», 1992. — 336 с.
 23. Бердяев Н. А. Признания верующего вольнодумца / Н. А. Бердяев. — М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2007. — 256 с.
 24. Бердяев Н. О рабстве и свободе человека [Электронный ресурс] / Н. Бердяев. — режим доступа к книге: <http://www.vehi.net/berdyayev/rabstvo/index.html> — название с экрана.
 25. Берн Э. Групповая психотерапия / Э. Берн. — М.: Академический Проект, 2000. — 464 с. — (Концепции: теории, традиции, инновации)
 26. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Э. Берн. — СПб.: Лениздат, 1992. — 400 с.
 27. Берн Э. Трансактный анализ в психотерапии: Системная индивидуальная и социальная психиатрия; [Пер. с англ.] / Э. Берн — М.: Академический Проект, 2001. — 320 с. — («Концепции»)
 28. Бинсвангер Л. Бытие-в-мире. Избранные статьи. Критическое введение в экзистенциальный психоанализ. / [авт.-сост. Ниддмен Я.] — М.: «Рефл-бук»; К.: «Ваклер», 1999. — 336 с. — Серия «Актуальная психология».
 29. Блатнер А. Постмодернизм и задачи психотерапии / А.Блатнер // Московский психотерапевтический журнал. — 2004. — № 2. — С. 128-133.
 30. Блом Г. Психоаналитические теории личности. / [Пер. с англ. — А. Б. Хавина] / Г. Блом. — Москва: КСП, 1996. — 247 с.
 31. Божович Л. И. Избранные психологические труды / Л. И. Божович. — М.: Международная психологическая академия, 1995. — 209 с.
 32. Бойко Л. М. Психология этничных групп [Электронный ресурс] / Л. М. Бойко. — Режим доступа: <http://studentam.net.ua/content/view/3190/86/>. — Назва з екрану.
 33. Большой психологический словарь / [авт.-сост. В. П. Зинченко]. — СПб.: Прайм-Еврознак, 2006. — С. 251-252.
 34. Бондаренко А. Ф. Понятийный тезаурус этического персонализма как русской традиции в психотерапии / А.Ф.Бондаренко // Журнал практикующего психолога. — 2005. — № 1. — С. 39-48.
 35. Бондаренко А.Ф., Кондратюк Н.С. Русская традиция в психотерапии: в поисках истоков / А.Ф. Бондаренко, Н.С. Кондратюк // Психотерапия — 2008. — № 6. — С. 7-16.
 36. Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості / О.Ф.Бондаренко. - Харків: Фоліо, 1996. - 237 с.
 37. Боришевський М.Й. Духовність в особистісних вимірах / М. Й. Боришевський / Проблеми загальної та педагогічної психології : Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / [За ред. С.Д. Максименка]. — Том X, Ч.4. — К., 2008. — 682 с. — С. 61-69.
 38. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей / Дж.Боулби. — М.: Академический проект, 2006. — 232 с. — («Психологические технологии»)
 39. Боуэн М. Психотерапия - прошлое, настоящее, будущее /Н.Боуэн //Эволюция психотерапии. Том.1: «Семейный портрет в интерьере»: Семейная терапия. — М.: Класс, 1998.
 40. Братко-Кутинський О. Феномен України / О. Братко-Кутинський. — К.: Вечірній Київ, 1996. — 304 с.
 41. Братусь Б.С. К изучению смысловой сферы личности / Б. С. Братусь // Вестник Московского ун-та. — Сер. 14. Психология. — № 2. — С. 46–56.

42. Братченко С. Л. Экзистенциально-гуманистический подход Джеймса Бюджентала: человек в поисках самого себя / С. Л. Братченко // Психологические проблемы самореализации личности. — Вып.2. — СПб., 1998. — С. 56–66.
43. Бреме К. Полное руководство по детской психотерапии. / [Пер. с англ. Ю. Брынцева] / К. Бреме. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. — 640 с. (Серия «Кафедра психологии»)
44. Будинайте Г. Л. Классическая системная семейная терапия и постклассические направления: революция, эволюция или...?[Электронный ресурс] / Г. Л. Будинайте. — режим доступа: <http://www.myword.ru> — название с экрана.
45. Бурлачук Л. Ф., Кочарян А. С., Жидко М. Е. Психотерапия: учебник для вузов, 2-е издание / Л. Ф. Бурлачук, А. С. Кочарян, М. Е. Жидко — СПб.: «Питер», 2007. — 480 с.
46. Бухман Р., Шлегель М., Феттер Й. Самостоятельность психотерапии в науке и практике / Р.Бухман, М.Шлегель, Й.Феттер /Психотерапия — новая наука о человеке. — Екатеринбург: «Деловая книга», М: «Академический проект», 1999. — С. 90-141.
47. Бьюдженталь Дж. Искусство психотерапевта / Джеймс Бьюдженталь. — М.: Издательство «Корвет», 2008. — 320 с.
48. Вагнер Э. Психотерапия как наука, отличная от медицины /Э.Вагнер/ Психотерапия — новая наука о человеке. — Екатеринбург: «Деловая книга», М.: «Академический проект», 1999. — С. 249–280.
49. Вайзер Г. А. Смысл жизни и «двойной кризис» в жизни человека / Г. А. Вайзер // Психологический журнал. — 1998. — № 5. — С. 3–14.
50. Варга А. Я. Развитие Системной Семейной психотерапии в России [Электронный ресурс] / А. Я. Варга — режим доступа: <http://www.myword.ru> — название с экрана.
51. Василюк Ф.Е. Психотехника выбора / Ф.Е.Василюк // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. — М.: 1997. — С. 284–314.
52. Василюк Ф. Е. Методологический анализ в психологии / Ф. Е. Василюк. — М.: МГППУ; Смысл, 2003, — 240 с.
53. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций / Ф. Е. Василюк. — М.: Издательство Московского университета, 1984 — 200 с.
54. Васильева А. О. Особенности психотерапевтического подхода в комплексном лечении пациентов онкологического профиля / А. О. Васильева // Журнал психіатрії та медичної психології. — 2006. — № 1 (16). — С. 126–131.
55. Васильева О. С., Демченко Е. А. Изучение основных характеристик жизненной стратегии человека / О. С. Васильева, Е. А. Демченко // Вопросы психологии. — 2002. — № 4. — С. 74–85.
56. Вассерман Л. И., Иовлев Б. В., Карпова Э. Б., Вукс А. Я. Методика для психологической диагностики типов отношения к болезни: метод. Рекомендации / Л. И. Вассерман и др./ [под ред. проф. Личко А. Е.] . — Л.: изд. Фабрика Детская книга № 2 Росглавполиграфпрома, 1987. — 27 с.
57. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. — К.; Ірпінь: ВТ «Перун», 2001. — 1440 с.
58. Великолуг А. Н., Овчарова Р. В., Великолуг Т. И., Стрелков В. И. Психологический статус онкологических больных как фактор патогенеза / А. Н. Великолуг, Р. В. Овчарова, Т. И. Великолуг, В. И. Стрелков // Паллиативная медицина и реабилитация. — 1998. — № 2-3. — С. 166.
59. Великолуг А. Н., Овчарова Р. В., Дрегалю А. А. и др. Психологические особенности личности больных со злокачественными опухолями различной локализации / А. Н. Великолуг, Р. В. Овчарова, А. А. Дрегалю // Паллиативная медицина и реабилитация. — 1997. — № 2. — С. 39–40.
60. Великолуг А. Н., Овчарова Р. В., Великолуг Т. И. и др. Основные направления социально-психологической реабилитации некоторых групп онкологических больных /

- А. Н. Великолуг, Р. В. Овчарова, Т. И. Великолуг // Паллиативная медицина и реабилитация. — 998. — № 2–3. — С. 165–166.
61. Венар Ч. Психопатология развития детского и подросткового возраста / Чарльз Венар, Патрисия Кериг. — СПб.: Прайм — Еврознак, 2007. — 670 с. — (Психология - лучшее).
 62. Венгер А. Л. Психотерапия: западная теория и российская практика / А. Л. Венгер // Московский психотерапевтический журнал. — 2004. — № 1. — С. 5–17.
 63. Ви не самотні (на допомогу батькам дітей з особливими потребами) / Авт. кол. / [за ред. Т.Д. Ілляшенко]. — К.: Ніка-Центр, 2002.
 64. Винникотт Д. В. Маленькі діти і їх матері; [пер. с англ. Н.М. Падалко]. / Дональд Винникотт — М.: Независимая фирма «Класс», 2007. — 80 с. — (Библиотека психологии и психотерапии)
 65. Винникотт Д.В. Игра и реальность / Дональд Винникотт. — М., Институт общегуманитарных Исследований, 2008. — 240 с. — (Серия «Современный психоанализ: теория и практика»)
 66. Винникотт Д.В. Разговор с родителями / Дональд Винникотт. — М.: Независимая фирма «Класс», 1994. — 112 с.
 67. Винов И. Е. От техне к гнозису или символдрама в горизонте философии. Предмет и позиция / И. Е. Винов // Символ и Драма. — 2000. — № 2. — С. 92–111.
 68. Винов И. Е., Юрченко Т. П. Супервизия в гуманитарной практике: теория и метод / И. Е. Винов, Т. П. Юрченко // Актуальні проблеми психології. Том 3.: Консультативна психологія та психотерапія. Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / [За ред. Максименка С. Д., Кісарчук З. Г.] — Інститут психології ім. Г.С.Костюка НАПН України — К.: Ін-т психології ім. Г. С. Костюка, 2009. — Вип. 6. — С. 50–86.
 69. Влияние современной американской психологии на практическую психологию в России: [Сб. под ред. М.Котэ и А.Т.Лидерса] / Спец. Приложение к Журналу практического психолога. — 1998. — М., 1998. — С. 220.
 70. Вовчик-Блакитна О. О., Гурлева Т. С. Субкультура молоді мегаполісу Києва як віддзеркалення загальних проблем в сучасному культурному просторі буття / О. О. Вовчик-Блакитна, Т. С. Гурлева // Актуальні проблеми психології. Том 3.: Консультативна психологія та психотерапія. Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / [За ред. Максименка С. Д., Кісарчук З. Г.] — Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України — К.: Ін-т психології ім. Г.С.Костюка. — К.: «Логос», 2008. — С. 44–46.
 71. Волидин Б. Ю. Качество жизни онкологических больных: подходы к проблеме / Б.Ю. Володин // Паллиативная медицина и реабилитация. — 2007. — № 2. — С. 50–53.
 72. Володарська Н. Д. Проблеми психокорекції дисфункції сім'ї, в якій є дитина з вадами здоров'я / Н. Д. Володарська / Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування й ефективного функціонування: Матеріали науково-практичної конференції (12 травня 2005 року, м. Черкаси) / [Ред. кол.: В. В. Москаленко, Н. І. Кривоконь, Н. М. Дембицька]. — К.: Фенікс, 2005. — С. 477–484.
 73. Вольнов В. Феномен свободы [Электронный ресурс] / В. Вольнов. — СПб., 2002. — режим доступа: // <http://v-volnov.narod.ru>. — название с экрана.
 74. Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис: в 2 т. / О. Воропай. — К.: Оверіг, 1993. — с. 81.
 75. Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6 т. / Л. С. Выготский. — М.: Педагогика, 1984. — Т.3. — С. 117
 76. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер. — М.: Прогресс, 1988. — 404 с.

77. Гассин Э. Православие и проблема прощения / Э.Гассин // Московский психотерапевтический журнал. — 2003. — № 3. — С. 166–186.
78. Гассин Э. А. Психология прощения / Э.Гассин // Вопросы психологии. — 1999. — № 4. — С. 94–104.
79. Герасименко В. Н., Артюшенко Ю. В., Тхостов А. Ш. Применение психологических методов в восстановительном лечении и реабилитации онкологических больных / В. Н. Герасименко, Ю.В. Артюшенко, А. Ш. Тхостов / Актуальные вопросы изучения механизмов гомеостаза: Тез. респ. научн. конференции. — Каунас, Райде, 1983. — С. 142-144.
80. Гинзбург М. Р. Психологическое содержание личностного самоопределения / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. — 1994. — № 3. — С.43–52.
81. Гнатенко П. И. Национальная психология / П. И. Гнатенко. — Днепропетровск: ДНУ, 2000. — 213 с.
82. Гнатенко П. И., Бузский М. П. Национальная психология и бытие общества: Монография / П. И. Гнатенко, М. П. Бузский. — Днепропетровск: ДНУ, 2002. — 209 с.
83. Гнездилов А. В. Психология и психотерапия потерь: Пособие по паллиативной медицине для врачей, психологов и всех интересующихся проблемой / А. В. Гнездилов — СПб.: Издательство «Речь», 2002. — 162с.
84. Грановская Р. М. Психология веры / Р. М. Грановская. — СПб.: Речь, 2004. — 567 с.
85. Гребень Л. А.: Идеи времени и свободы в философии Анри Бергсона и их значение для современной психотерапии / Л. А. Гребень // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України; Т.3.: Консультативна психологія і психотерапія / [За ред. Максименка С.Д., Кісарчук З.Г.] — К., 2002 — Випуск І. — С. 118–132
86. Гребень Л. А. Некоторые аспекты духовной антропологии Николая Кузанского в контексте современной психотерапии / Гребень Л. А. // Психологія у ХХІ столітті: перспективи розвитку: Матеріали VI Костюківських читань (28-29 січня 2003 р.). — К., 2003. — С. 92–97.
87. Гребінь Л. О. Ідея часу як концептуальна основа психотерапії /Л. О. Гребінь // Психологічна допомога сім'ї: у 3-х частинах. Частина 3: Вітчизняні традиції в теорії та практиці надання психологічної допомоги сім'ї — К.: Главник, 2006 — с. 78-114. (Серія «Психол. Інструментарій»).
88. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (когнітивна антропологія) / М. Гримич. — К.: КНУ ім. Шевченка, 2000.
89. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6-ти т./М. С. Грушевський. — К., 1993. — Т.1. — 307 с.
90. Гулина М. А. Терапевтическая и консультативная психология/М. А. Гулина. — СПб., 2001.
91. Гуманістична психологія: Антологія в 3-х томах/[ред. Р. Трача, Г. Балла]. — К., 2001.
92. Гуменюк О. Структурно-функціональне взаємодоповнення складових Я-концепції людини/О. Гуменюк//Соціальна психологія. — 2005. — № 5 (13). — С. 66–75.
93. Гурлева Т.С. Творческий жизненный замысел ученика как результат смыслового взаимодействия с учителем/Т.С. Гурлева//Учитель в современном обществе: личностный потенциал и его реализация: Мат-лы Всероссийской научно-практ. конф. — Иркутск: Изд-во Вост. — Сиб. гос. академ. образов., 2010. — С. 313–318.
94. Гурлева Т.С. Якість життя як умова розвитку особистості: орієнтири психологічної допомоги/Т.С. Гурлева//Матеріали II Всеукраїнського психол. Конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г.С. Костюка (19-20 квітня 2010 р.). — Т. III. — К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. — С. 366–368.
95. Гурлева Т.С. Високий зміст життя: від теорії до практики/Т.С. Гурлева//Актуальні проблеми психології. Том. 3.: Консультативна психологія і психотерапія: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України/[За ред. Максименка С.Д.,

- Кисарчук З. Г.] — Институт психологии ім. Г. С. Костюка НАПН України; Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. — Вип. 7. — С. 155–166.
96. Гусельцева М. С. Культурно-историческая психология: от классической — к постнеклассической картине мира/М. С. Гусельцева//Вопросы психологии. — 2003. — № 1, — С. 99–115.
 97. Гуссерль Э. Амстердамские доклады. Феноменологическая психология / Э. Гуссерль. — СПб.: Логос, 1992. — 203 с. — С. 62–81
 98. Гуссерль Э. Философия как строгая наука/Э. Гуссерль/Труды семинара по герменевтике — вып. 1. — Одесса: Принт Мастер, 1999. — С. 255–316.
 99. Дитяча та юнацька психотерапія: Теорія і практика/За заг. ред. Г. В. Католик [Коллективна монографія]. — Львів: Астролябія, 2009. — 216 с.
 100. Джонс Э. Жизнь и творения Зигмунда Фрейда / Э. Джонс. — М.: «Гуманитарий» АГИ, 1996. — 448 с.
 101. Дольто Ф. На стороне ребенка/[Пер. с фр. Е. В. Баевской, О. В. Давтян]/Франсуаза Дольто. — Екатеринбург: У-Фактория, 2003. — 672 с.
 102. Донченко Е. А. Социетальная психика/Е. А. Донченко. — К.: Наукова думка, 1994. — 208 с.
 103. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія/О. Донченко, Ю. Романенко. — К.: Либідь, 2001. — 334 с.
 104. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология/В. Н. Дружинин. — СПб.: Питер, 2000.
 105. Дружинин В. Н. Варианты жизни: Очерки экзистенциальной психологии/В. Н. Дружинин. — М.: «ПЕР СЭ», СПб.: «ИМАТОН-М», 2000. — 135 с.
 106. Епископ Феофан, свт. Что есть духовная жизнь и как на нее настроиться/Епископ Феофан, свт. — М., 1991. — 288 с.
 107. Ермусевич Е. И., Кисарчук З. Г. Практикующий психолог: нравственные ценности и профессиональная парадигма//Актуальні проблеми психології. Том. 3.: Консультативна психологія та психотерапія: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України/[За ред. Максименко С. Д., Кисарчук З. Г.] — К.: Ін-т психології ім. Г. С. Костюка, 2002. — Вип. 1. — С. 107–117.
 108. Ермусевич О. І. Психологічне консультування сім'ї: морально-ціннісна проблематика//Актуальні проблеми психології. Том. 3.: Консультативна психологія та психотерапія: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України/[За ред. Максименко С. Д., Кисарчук З. Г.] — К.: Ін-т психології ім. Г. С. Костюка, 2003. — Вип. 2. — С. 69–78.
 109. Ермусевич О. І., Бондар С. В. Християнське розуміння особистості як аспект вітчизняної філософсько-психологічної думки//Актуальні проблеми психології. Том 3.: Консультативна психологія і психотерапія: Зб. Наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України/[За ред. Максименко С. Д., Кисарчук З. Г.] — К., 2010. — С. 128–154.
 110. Журавлева Н. Ю. Социокультурные факторы становления психотерапевтической помощи человеку в ситуации осуществления личностного выбора/Актуальні проблеми психології. Том. 3.: Консультативна психологія та психотерапія: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України/[За ред. Максименко С. Д., Кисарчук З. Г.] — К.: Міланік. 2010. — Вип. 7. — С. 50–65
 111. Журавлева Н. Ю. Ермусевич Е. И. Проблематика жизненного выбора: психологическая помощь/Актуальні проблеми психології. Том. 3.: Консультативна психологія та психотерапія: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України/[За ред. Максименко С. Д., Кисарчук З. Г.] — К.: Міленіум. 2008. — Вип. 5. — С. 98–121
 112. Зеньковский В. В., протоиерей. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии/В. В. Зеньковский. — Клин: «Христианский фонд», 2002. — 272 с.
 113. Зиглер Э. Ходапп Р. М. Понимание умственной отсталости/Э. Зиглер, Р. М. Ходапп. — К., 2001.

114. Зинченко В. П., Моргунов Е. Б. Человек развивающийся/В. П. Зинченко, Э. Б. Моргунов. — М.: Тривола, 1994.
115. Знаков В. В. Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры/В. В. Знаков//Психология личности в трудах отечественных психологов. — СПб.: Питер, 2000. — С. 236–426.
116. Ивашкина М. Г. Психологические особенности личности онкологических больных: автореф. на здобуття канд. психол. наук/М. Г. Ивашкина/ — М.: 1998 — 24 с.
117. Ильин И. Основы христианской культуры/И. Ильин. — Краматорск: ЗАО-51. — 352 с.
118. Кант И. Трактаты и письма. Памятники философской мысли/И. Кант. — М.: Наука, 1980. — 710 с.
119. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості/З. С. Карпенко. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. — 512 с.
120. Кернберг О. Тяжелые личностные расстройства: Стратегии психотерапии/О. Кернберг. М.: Независимая фирма «Класс», 2005. — 464 с.
121. Кісарчук З. Г. Історико-культурні передумови становлення психотерапії як наукової дисципліни.//Актуальні проблеми психології. — Т.3: Консультативна психологія і психотерапія: 36. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України/[За ред. Максименка С. Д., Кісарчук З. Г.] — Ніжин: Міланік, 2008. — Вип.5. — 266 с. — С. 5–19.
122. Кісарчук З. Г. Соціокультурні чинники становлення сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги: аналіз основних понять//Актуальні проблеми психології. Том 3.: Консультативна психологія та психотерапія. 36. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України/[За ред. Максименка С. Д., Кісарчук З. Г.] — Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України: Видавець ПП Лисенко М. М., — 2010. — Вип.7. — С. 5–22.
123. Кісарчук З. Г., Лазос Г. П. Інтегративний підхід у сімейній психотерапії. Актуальні проблеми психології. Т. 3: Консультативна психологія і психотерапія: 36. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України/[за ред. Максименка С. Д., Кісарчук З. Г.] — К.: Міленіум, 2005. — Вип. 3. — С. 21–36.
124. Клакхон К. Зеркало для человека. Введение в антропологию/К. Клакхон. — СПб. : Евразия, 1998. — 352 с.
125. Клещерова І. М. Батькам про реабілітацію, навчання та виховання дитини з органічним ураженням нервової системи: Поради психолога/І. М. Клещерова. — К., 2006.
126. Ключко В. Е. Закономерности движения психологического познания: проблема ценностей и смысла в призме трансспективного анализа//Ценностные основания психологической науки и психология ценностей/[Отв. ред. В. В. Знаков, Г. В. Залевский]. — М.: Изд-во ИП РАН, 2008. — С. 41–61.
127. Кляйн М. Детский психоанализ/[Пер. О. Бессоновой]/Мелани Кляйн — М.: Институт общегуманитарных исследований, 2010 — 160 с.
128. Кляйн М. Зависть и благодарность. Исследование бессознательных источников/М. Кляйн. — СПб.: Б. С. К., 1997. — 96 с.
129. Колізії антропологічного розмислу [Текст]/В. Г. Табачковський та ін. — К., 2002.
130. Колісник О. П. Психологія духовного саморозвитку особистості/О. П. Колісник. — Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2007. — 388 с.
131. Колпакова М. Ю. Аксиологические основания психологической практики/М. Ю. Колпакова//Вопросы психологии. — 2007. — № 5. — С. 100–109.
132. Кон И. С. В поисках себя/И. С. Кон. — М.: Политиздат, 1984. — 336 с.
133. Копьев А. Ф. Индивидуальное психологическое консультирование в контексте семейной психотерапии/А. Ф. Копьев//Вопросы психологии. — 1986. — № 4. — С. 121–130.
134. Котляков В. Ю. Методика исследования системы жизненных смыслов/В. Ю. Котляков/Сибирская психология сегодня: Сборник научных трудов. — Вып. 2. — Кемерово: Кузбассвузиздат, 2003. — 410 с. — С. 18–21

135. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования/[Пер. с лит.]/Р. Кочюнас. — М.: Академический проект, 1999. — 240 с.
136. Кравченко Р. І. Соціальна робота з розумово відсталими людьми/Р. І. Кравченко. — К., 2001.
137. Кравчук С. Гнів та образа як емоційні прояви особистості/С. Кравчук//Соціальна психологія — 2006 - № 2 (16). — С. 104–112.
138. Краснер Л. Бихевиоризм: история/Психологическая энциклопедия. — 2-е изд./[Под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха]. — СПб: Питер, 2006. — С. 61–62.
139. Кричевец А. Н. Внутренние условия развития и психофизическая проблема/А. Н. Кричевец//Вопросы психологии. — 2005. — № 1. — С. 3–19.
140. Кульчицький О. Світовідчуження українця/О. Кульчицький//Українська душа. — К., 1992. — с. 107; 132.
141. Кун Т. Структура научных революций/Т. Кун. — М.: Прогресс, 1975. — 344 с.
142. Куттер П., Мюллер Т. Психоанализ: Введение в психологию бессознательных процессов/Пер. с нем./П. Куттер, Т. Мюллер — М.: Изд-во «Когито-Центр», 2011. — 384 с. (Университетское психологическое образование).
143. Лавриненко Д. Г. Консультування як метод роботи фахівця в умовах соціальної служби/Д. Г. Лавриненко/Матеріали науково-практичної конференції [Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування й ефективного функціонування], (12 травня 2005 року м. Черкаси.); редкол.: В. В. Москаленко, Н. І. Кривоконь, Н. М. Дембицька. — К.: Фенікс, 2005. — С. 132–137.
144. Лазос Г. Негативні переживання підлітків: етіологія, динаміка та психокорекція/Гелена Лазос//Форум психіатрії та психотерапії. — Львів, 2001. — Т.6. — С. 76–83.
145. Лакан Ж. Стадия зеркала как образующая функцию Я, какой она раскрылась нам в психоаналитическом опыте/Жак Лакан//Инстанция буквы, или судьба разума после З. Фрейда. — М.: «Русское феноменологическое общество», «Логос», 1997. — 184 с. — С. 7–15.
146. Лебедева Н. М. Базовые ценности русских на рубеже XXI века/Н. М. Лебедева//Психологический журнал. — 2000. — Т.21. — № 3. — С. 73–87.
147. Лебедева Н. М. Ценностно-мотивационная структура личности в русской культуре/Н. М. Лебедева//Психологический журнал. — 2001. — Т.22. — № 3. — С. 26–36.
148. Лейнер Х. Основы глубинно-психологической символики/Х. Лейнер//Символдрама. — Мн.: Европейский гуманитарный университет, 2001. — С. 246–269.
149. Лейнер Х. Катагитмное переживание образов: Основная ступень; введение в психотерапию с использованием техники сновидений наяву; Семинар/[Пер. с нем. Я. Обухов] — М.: Эйдос, 1996. — 253 с.
150. Лейтц Г. Психодрама — теория и практика. Классическая психодрама/Г. Лейтц. — М.: Прогресс. Универс, 1994. — С. 83
151. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность/А. Н. Леонтьев. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.
152. Леонтьев Д. Духовность, саморегуляция и ценности/Д. Леонтьев//Гуманитарные проблемы современной психологии: Известия Таганрогского государственного радиотехнического университета. — 2005. — № 7. — С. 16–21.
153. Леонтьев Д. А. Методика предельных смыслов (МПС)/Д. А. Леонтьев. — М.: Смысл, 1992. — 36 с.
154. Леонтьев Д. А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности/Д. А. Леонтьев//Вестник Московского университета. — Сер.14. Психология. — 1996. — № 4. — С. 35–44.
155. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности Д. А. Леонтьев. — М.: Смысл, 1999. — 487 с.
156. Летуновский В. В. Психология духовного бытия/В. В. Летуновский//Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М. В. Ломоносова/[Под ред. Б. Братуся и Д. А. Леонтьева]. — М., 2002. — С. 66–81.

157. Летцев В.М. О проблематике философской психологии//XVI Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета: Материалы. — Т.1. — М.: Издательство Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, 2006 — С. 36–41.
158. Лисенко Е.В. О некоторых чертах украинского менталитета в переходный период развития общества/Е.В. Лисенко//Грани. — 2001. — № 3 (17). — С. 44–47.
159. Лисий І. Менталітет і духовна культура українців/І. Лисий//Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 11–12. — С. 37–60.
160. Лобок А. М. Антропология мифа/А. М. Лобок. — Екатеринбург: Банк культурной информации, 1997. — 688 с.
161. Лосев А. Ф. Из ранних произведений/А. Ф. Лосев. — М.: Правда, 1990. — 556 с.
162. Лубовский Д.В. Введение в методологические основы психологии: Учеб. пособие/Д.В. Лубовский. — 2-е изд., стер. — М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2007. — 224 с. — (Серия «Библиотека студента»).
163. Луценко О.Г., Балабуха О.С. Возможности семейной психотерапии в работе с онкологическими хворыми/О.Г. Луценко, О.С. Балабуха//Медицина психология. — 2007. — Том 2. — № 1. — С. 38–41.
164. Лысогорская М.В. Внутриличностный ценностный конфликт как индикатор качества личности/М.В. Лысогорская//Проблемы социальной психологии личности: Межвуз. сб. науч. тр. — Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2005. — Вып.2. — С. 112–118.
165. Лэнгле А. Жизнь, наполненная смыслом. Прикладная логотерапия: 2-изд/А. Лэнгле. — М.: Генезис, 2004. — 128 с.
166. Люборски Л. Принципы психоаналитической психотерапии: Руководство по поддерживающему экспрессивному лечению/Лестер Люборски. — М.: «Когито-центр», 2003. — 256 с.
167. Майков В.В. Становление трансперсональной психологии/В.В. Майков//Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии/[Под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур]. — М.: Смысл, 1997. — С. 31–39.
168. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе/[Пер. с англ.]/Нэнси Мак-Вильямс — М.: Независимая фирма «Класс», 1998. — 480 с. — (Библиотека психологии и психотерапии).
169. Максименко С. Д., Шевченко Н. Ф. Психологічна допомога тяжким соматично хворим: Навчальний посібник / С. Д. Максименко, Н. Ф. Шевченко — К.: Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України; Ніжин: Міланік, 2007. — 115 с.
170. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. — К.: Издательство ООО «КММ», 2006, — 240 с.
171. Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психология личности: Підручник / [За ред. С. Д. Максименка] — К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2007. — 296 с.
172. Малахов В. Уязвимость любви / В.Малахов. — К.: Дух і літера, 2005. — 560 с.
173. Мамардашвили М. К. Картезианские размышления [Электронный ресурс] / М. К. Мамардашвили. — режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/mmk/kr/index.html> — название с экрана.
174. Маслоу А. Самоактуализирующаяся личность / А. Маслоу. — М.: Рефл-бук, 1999. — 135 с. 1999.
175. Матвеева Н.П., Голобородько А.Р. Святі і свята України / Н.П. Матвеева, А.Р. Голобородько. — К.: Укр. центр духовної культури, 1995.
176. Михайлова Е. Л. Напряжение в сети нормальное (некоторые аспекты психотерапии как социокультурной практики) / Е. Л. Михайлова // Психология: Журнал Высшей школы экономики. — 2006. — Т. 3. № 1. — С. 77–81.
177. Міжнародна класифікація захворювань (10-й перегляд). Класифікація психічних і поведінкових розладів: Клінічний опис і вказівки по діагностиці. — 2-вид. / [Пер. на рос. та ред. Ю. Л. Нуллер, С. Ю. Циркин] — К.:Сфера, 2005. — 308 с.

178. Морено Я. Психодрама; [Пер. с англ.] / Я. Морено. — М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 2001. — С. 154; 131
179. Морозов А. Ю. Страх смерті як екзистенційна проблема. Морально-етичні аспекти: Автореф. дис на здобуття... канд. філос. наук: 09.00.07 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2007. — 177 арк. — Бібліогр.: арк. 168–177.
180. Мэй Р. Открытие Бытия / Р.Мэй. — М.: Институт общегуманитарных исследований, 2004. — 224 с.
181. Мэй Р. Сила и невинность /Р.Мэй. — М.: Смысл, 2001.
182. Мэй Р. Терапия сегодня /Эволюция психотерапии. Т.3: «Let it be...». Экзистенциально-гуманистическая психотерапия. - М.: Класс, 1998. — С. 72–84.
183. Мэй Р. Любовь и воля / Р. Мэй. — М.: Изд-во «Винтаж», 2007. — 288 с.
184. Мясоед П.А. Психология в аспекте типов научной рациональности / П.А. Мясоед // Вопросы психологии. — 2004. — № 6. — С. 3–18.
185. Народ скаже — як зав'яже. Українські народні прислів'я, приказки, загадки, скороговки для середнього шкільного віку / упорядк., передмова Наталі Шумаді. — К.: Веселка, 1985. — 173 с.
186. Непомнящая Н.И. О психологическом аспекте онкологических заболеваний / Н.И. Непомнящая // Психологический журнал. — 1998. — Т.19, № 4. — С. 132–145.
187. Нефедов Г., протоирей. Основы христианской нравственности / Г. Нефедов, протоирей. — М.: Паломник, 2006. — 288 с.
188. Низовских Н. А. Человек как автор самого себя: психосемантическое исследование жизненных принципов в структуре саморазвивающейся личности / Н.А. Низовских — М.: Смысл, 2007. — 255 с.
189. Николс М., Шварц Р. Семейная психотерапия. Концепции и методы/[Пер. с англ. О. Очкур, А. Шишко]. — М.: Изд-во Эксмо, 2004. — 960 с.
190. Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки/Ф. Ницше/[пер с нем. Г.А. Рачинского]. — СПб.: Азбука-классика, 2005. — 208 с.
191. Носенко Е.Л., Маєвська Н.А. Психологічні ознаки культури та напрями їх змін в умовах соціально-економічних перетворень у країні: Монографія/Е.Л. Носенко, Н.А. Маєвська. — Х.: Тарбут Лаам, 2005. — 116 с.
192. Ньюкиктъен Ч. Детская поведенческая неврология. В 2 томах.: Том 2./Чарльз Ньюкиктъен;/Пер. с англ. Д.В. Ермолаев; Н.Н. Заваденко, М.А. Островская; [Под. Ред. Н.Н. Заваденко]. — М.: Теревинф, 2010. — 336 с.
193. Овчарова Р.В., Великолуг А.Н. Психологический статус онкологических больных и проблемы их реабилитации/Р.В. Овчарова, А.Н. Великолуг//Паллиативная медицина и реабилитация. — 1997. — № 1. — С. 26–30.
194. Ожегов С., Шведова Н. Толковый словарь русского языка/С. Ожегов, Н. Шведова. — М.: ИТИ Технологии, 2004. — издание 4-е. — 944 с.
195. Оллпорт Г. Становление личности: Избранные труды/Г. Оллпорт. — М.: Смысл, 2002. — 462 с.
196. Омельченко Я.М. Психологічна допомога дітям з тривожними станами/Я. Омельченко, З. Кісарчук. — К.: Шк. світ, 2008. — 112 с. — («Бібліотека шкільного світу»)
197. Онищенко Г. І. Проблеми теоретико-методологічного обґрунтування християнськи зорієнтованої психотерапії і консультування/Г. І. Онищенко//Актуальні проблеми психології. Том 3.: Консультативна психологія і психотерапія: Зб. наукових праць Інституту психології НАПН України/[За ред.. Максименка С. Д., Кісарчук З. Г.]. — Ніжин: «Міланік», 2007. — Вип. 4. — С. 5–19.
198. Онищенко Г. І., Гусак О. Дослідження феноменів образи і прощення в психології/Г. І. Онищенко//Актуальні проблеми психології. Том 3.: Консультативна психологія і психотерапія: Зб. наукових праць Інституту психології НАПН України/[За ред.. Максименка С. Д., Кісарчук З. Г.]. — Київ-Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2010. — Вип. 7. — С. 117–127.

199. О니щенко Г. І. Християнські цінності як соціокультурний чинник становлення сучасної вітчизняної психотерапії/Г. І. Ошищенко//Актуальні проблеми психології. Том 3.: Консультативна психологія і психотерапія: Зб. Наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України/[За ред. Максименка С. Д., Кісарчук З. Г.]. — К., 2009. — С. 109–125.
200. Орлов А. Б. Психотерапія в процесі народження/А. Б. Орлов //Психологія: Журнал Вищої школи економіки. — 2006. — Т. 3., № 1. — С. 82-96.
201. Основные направления современной психотерапии/[Под ред. А. М. Боковикова] — М.: «Когито-центр», 2000. — 376 с.
202. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії/[За ред. Т. М. Титаренко]. — К.: Міленіум, 2005. — 336 с.
203. Островська К. О. Терапія і навчання аутистичних дітей/К. О. Островська// Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Зб. наукових праць. — К.: Університет «Україна», 2004. — 448 с. Випуск 1 (3). — С. 524–528.
204. Отношения и терапевтические имажинации. Кататимно-имагинативная психотерапія как психодинамический процесс / Хенниг Х., Фикенчер Э., Барке У., Розендаль В. — Таллинн, 2008. — 260 с.
205. Панок В. Г., Чаплак Я. В., Романовська Д. Д. Психоконсультативні стратегії діяльності практичного психолога освіти: навч.-метод. посібник/В. Г. Панок, Я. В. Чаплак, Д. Д. Романовська. — Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. — 232 с.
206. Папуча М. В. Проблеми психології особистісного розвитку/М. В. Папуча. — Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2008. — 384 с.
207. Папуш М. Психотехніка екзистенціального вибору/М. Папуш. — М., 2001.
208. Перлз Ф. Теорія гештальт-терапії/Ф. Перлз.— М.: Інститут Общегуманитарных Исследований, 2008 — 320 с.
209. Петров В. Український фольклор : (заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-поетичного циклу) / В. Петров//Берегіння. — 1996. — № 1-2 — С. 126-144.
210. Петрушин С. В. Любовь и другие человеческие отношения: 3-е изд., испр./С. В. Петрушин. — СПб.: Речь, 2007. — 144 с.
211. Печій П. Символдрама в кризисній інтервенції/П. Печій//Символдрама. — 2010. — № 5 — С. 60-66.
212. Плескач Б. В. Експериментальна методика дослідження стилів надання психологічної допомоги онкологічним хворим/Б. В. Плескач//Актуальні проблеми психології. Том.3.: Консультативна психологія і психотерапія/Зб. наукових праць Інституту психології НАПН України/[За ред. Максименка С. Д.], Вип. 8. — К.: ТОВ «ПОЛІ-ГРАНД», 2011. — С. 250–286.
213. Плескач Б. В. Психологічні фактори в розвитку та перебігу онкологічного захворювання; гіпотези для психотерапії/Б. В. Плескач//Актуальні проблеми психології. Том.3.: Консультативна психологія і психотерапія: Зб. наукових праць Інституту психології НАПН України/[За ред. Максименка С. Д., Кісарчук З. Г.]. — Вип. 6. — Ніжин: Вид. ПП Лисенко М. М., 2009. — С. 241–257.
214. Познанский Н. Заговори. Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул/Н. Познанский. — М., 1995. — 214 с.
215. Попович М. В. Нарис історії культури України/М. В. Попович. — К., 1998.
216. Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини. — Випуск 20. — Київ, 1997.
217. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки/В. Я. Пропп. — СПб., 1996. — С. 21–35.
218. Прохазка Дж., Норкросс Дж. Системи психотерапії: Посібник для фахівців в області психотерапії та психології/Дж. Прохазка, Дж. Норкросс. — СПб.: Прайм-Еврознак, 2005. — 384 с. (Проект «Психологическая энциклопедия»)

219. Психоаналитические термины и понятия: словарь/[ред. Барнесса Э. Мура, Бернанда Д. Файна; перев. с англ. А. М. Баковикова, И. Б. Гриншпуна, А. Фильца]. — М.: Независимая фирма «Класс», 2000. — 304 с.
220. Психологическая энциклопедия: 2-е изд./[авт.-сост. Р. Корсини, А. Ауэрбах]. — СПб.: Питер, 2006. — 1096 с.
221. Психология и культура/[Под ред. Д. Мацумото]. — СПб.: Питер, 2003. — 718 с.: ил. — (Серия «Мастера психологии»)
222. Психология и лечение зависимого поведения. / [Под ред. С. Даулинга]. — М.: Независимая фирма «Класс», 2000. — 240 с.
223. Психологічна допомога сім'ї: Навчальний посібник у 3 книгах. Книга 1. / [За ред. З. Г. Кісарчук.] — К.: Главник, 2006. — 128 с.
224. Психологія особистості: Словник-довідник/[За ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко]. — К.: Рута, 2001. — 320 с.
225. Психотерапевтическая энциклопедия/Под ред. Б. Д. Карвасарского. — СПб.: Издательство «Питер», 2000. — 1024 с. — (Серия «Золотой фонд психотерапии»).
226. Психотерапия: новая наука о человеке. — Екатеринбург: «Деловая книга», М.: «Академический проект», 1999. — 397 с.
227. Радченко М. І. Специфіка соціально-психологічної підтримки батьків дітей з особливими потребами/М. І. Радченко/Матеріали науково-практичної конференції [Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування й ефективного функціонування] (м. Черкаси, 12 травня 2005 року); редкол.: В. В. Москаленко, Н. І. Кривоконь, Н. М. Дембицька. — К.: Фенікс, 2005. — С. 536–543.
228. Радченко М. И. Особенности психологической ситуации родителей детей-инвалидов/М. И. Радченко//Журнал практикующего психолога. — 2003. — № 9.— С. 199–209.
229. Разинов Ю. А. Понятие категории и экзистенциала в философии М. Хайдеггера /[Электронный ресурс] / Ю. А. Разинов. — 2005. — режим доступа: http://www.portalus.ru/modules/philosophy/rus_show_archives.php. — название с экрана.
230. Рахматуллина Ш. М. Смысл жизни как предмет самоопределения «Я»: онтологический аспект: Автореф. на соискание ученой степени канд. филос. наук. — Магнитогорск, 2009. — 22 с.
231. Ремшмидт Х. Детская и подростковая психиатрия / Пер. с нем. Т. Н. Дмитриевой. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. — 624 с. (Серия «Мир психологии»).
232. Реґюньонскі Л. Т. Філософія гри /Л. Т. Реґюньонскіх. — М.: Вузовська книга, 2002. — 256 с.
233. Решетников М. М. Психотерапия — как концепция и как профессия /М. М. Решетников// Форум психіатрії та психотерапії. — Львів, 2004. — Т. 5. — С. 65–71.
234. Рибалка В. В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти: Наук.-метод. посіб./В. В. Рибалка; НАПН України, Інститут пед. Освіти і освіти дорослих; Інститут обдарованої дитини; МОН України, укр. наук. Метод. центр прак. Психології і соц. Роботи. — Київ — Вінниця: тов. Фірма «Планер», — 2010. — 382 с.
235. Рильке Е. Книга образов /Е. Рильке — СПб.: Терция, Кристалл, 1999. — 448 с.
236. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека /Карл Роджерс. — М.: Прогресс, 1998. — 480 с.
237. Розин В. М. Личность и её изучение /В. М. Розин. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 232 с.
238. Розлилися круті бережечки. Українські народні пісні та думи. Для старшого шкільного віку /упорядк., Олег Микитенко. — К.: Веселка, 1985. — 278 с.
239. Романчук О. Дорога любові /О. Романчук. — Львів: Свічадо, 2001.
240. Ромек Е. Философия: инструкция по терапевтическому применению /Е. Ромек // Московский психотерапевтический журнал. — 2004. — № 2. — С. 134–141.

241. Роменец В.А. Психологія творчості: Навч. посібник. / В.А.Роменец.— К.: Либідь, 2001. — 288 с.
242. Роменець В.А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття: Навч. посібник / В.А. Роменець, І.П.Маноха. — [Вст. ст. В.О.Татенка, Т.М. Титаренко]. — К.: Либідь, 1998. — 992 с.
243. Рубинштейн С.Л. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. — СПб.: Питер, 2012. — 224 с.
244. Руководство по психотерапии / [Под ред. В.Е. Рожнова] — 2-е изд., доп. и перераб / В.Е. Рожнов — Ташкент: Медицина, 1979. — 620 с.
245. Русланович-Варфоломеева З.А. Методи сприяння самореалізації особистості в соціальній роботі з молоддю / З.А. Русланович-Варфоломеева / Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування й ефективного функціонування. Матеріали науково-практичної конференції (12 травня 2005 року, м. Черкаси) / [Ред. кол.: В.В.Москаленко, Н.І. Кривоконь, Н.М.Дембицька]. — К.: Фенікс, 2005. — С. 439-444.
246. Савчин М.В. Методологічні та практичні проблеми психотерапії у контексті духовної парадигми психології / Мирослав Савчин // Психологія і суспільство. — 2009. — № 4. — С. 229-241.
247. Саймонтон К., Саймонтон С. Психотерапия рака / К. Саймонтон, С. Саймонтон — СПб.: Питер, 2001. — 288 с.
248. Светашев С. С. Розуміння як спільний елемент всіх психотерапевтичних підходів / С.С. Светашев // Психологія. Соціальна робота. — 2000 — Том 2. — С. 78-82.
249. Селиванов В.П. Мистика и рационализм души: Основы метапсихологии/В.П. Селиванов. — Саратов: Слово, 1999.
250. Семашко О. М. Художньо-естетичні потреби дітей/О.М. Семашко//Духовні потреби дітей України: Монографія/[Під заг. ред. Ж.В. Петрочко]. — К.: Видавничий дім «Калита», 2005. — С. 76-80.
251. Символдрама в українській практичній психології/[авт. тексту З.Г. Кісарчук, Т.П. Юрченко]. — К.: Ніка-Центр, 1998. — С. 185-190 — (Практична психологія в контексті культури)
252. Символдрама. Современное издание о психологии и психотерапии/[Под. общ. ред. Я.Л. Обухова]. — Запорожье: Издательский дом «Керамист». — 2010, 2011. — № 1-3.
253. Скрипник Т.В. Феноменологія аутизму: Монографія/Т.В. Скрипник. — К.: Видавництво «Фенікс», 2010. — 368 с.
254. Смит М.Б. Гуманистическая психология/М.Б. Смит//Психологическая энциклопедия. — 2-е изд./[Под ред.. Р. Корсини, А. Ауэрбаха]. — СПб.: Питер, 2006. — 1096 с.
255. Сморгж Л. О. Естетика: Навчальний посібник/Л. О. Сморгж. — Київ. — Кондор, 2009. — 334 с.
256. Собчик Л.Н. СМИЛ. Стандартизированный многофакторный метод исследования личности/Л.Н. Собчик. — СПб.: Речь, 2007. — 224 с.
257. Сосланд А. Фундаментальная структура психотерапевтического метода или как создать свою школу в психотерапии/А. Сосланд. — М.: Логос, 1999. — 368 с.
258. Сосланд А.И. Психотерапия в сети противоречий/А.И. Сосланд//Психология: Журнал Высшей школы экономики. — 2006. — Т.3, №1. — С. 46-67.
259. Становище сімей в умовах малих міст України: держ. доп. про становище сімей в Україні (за підсумками 2004р.)/[наук. редкол.: Ю.О. Павленко та ін.]. — К.: Гопак, 2006. — 226 с.
260. Старовойтенко О. Специфіка соціокультурного впливу як особливої форми діяння/О. Старовойтенко//Соціальна психологія. — 2004 - №3 (5) — С. 110-118.
261. Степин В.С. Теоретическое знание. Структура, историческая эволюция/В.С.Степин. — М., 2000.
262. Стрелков В.И., Великолуг А.Н. Психология сознания как объяснительный принцип онкологических заболеваний/В.И. Стрелков, А.Н. Великолуг//Паллиативная медицина и реабилитация. — 1998. — № 2-3. — С. 165.

263. Стюарт Й., Джойнс В. Основи ТА: Транзакційний аналіз/Й. Стюарт, В. Джойнс. — К.: ФАДА, ЛТД, 2002. — 393 с.
264. Сыропятов О. Г., Яновский С. С. Клиническая антропология — новая парадигма в медицине: Уч. записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. — Симферополь, 2008 — Т.21 (60). — № 2 — Серия «Философия. Социология». Т.1-336 с.; С. 50–159.
265. Тайсон Р; Тайсон Ф. Психоаналитические теории развития: / [Пер. с англ.]/Р. Тайсон, Ф. Тайсон. — Екатеринбург: Деловая книга, 1998. — 528 с.
266. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении/В. А. Татенко. — К.: Изд. центр «ПРОСВІТА», 1996. — 404 с.
267. Темченко А. І. Астральна символіка в українських замовляннях/А. І. Темченко//Гуманітарний вісник: Серія іноземна філологія. Проблеми сучасної світової літератури та лінгвістики. — Черкаси, 2000. — № 4 — С. 296–299.
268. Теория семейных систем Мюррея Боуэна: Основные понятия, методы и клиническая практика. Антология [Пер. В. Белопольский и др.]/Под ред. К. Бейкер, А. Варга. — М.: «Когито-Центр», 2005. — 496 с.
269. Тиллих П. Теология культуры / П.Тиллих. — М.: Юрист,1995. — 479 с.
270. Тимошук А.С. Знаковые социокоды культуры [Электронный ресурс] / А.С. Тимошук. — режим доступа: <http://base.spbriic.org/main/getfile/189>. — название с экрана.
271. Титаренко Т. М. Постмодерні концепції понять «особистість» та «життєвий шлях» /Т.М.Титаренко //Психологія і суспільство. — 2009. — № 4. — С. 83–96.
272. Титаренко Т.М. Кризове психологічне консультування/Т.М. Титаренко. — К.: Главник, 2004. — 96 с.
273. Томпсон Л. Виховання дитини з розумовою вадою / [Пер.Р.Кравченко] / Л. Томпсон. — К.: Вид. «Сфера», 1997.
274. Томэ Х., Кхэхеле Х. Современный психоанализ. Т. 2. Практика: [Пер. с. Англ.] / Общ. ред. А.В.Казанской. — М.: Издательская группа «Прогресс» — «Литера», Издательство Агентства «Яхтсмен», 1996. — 776 с.; Т. 1. Теория: [Пер. с. англ.] / Общ. ред. А.В.Казанской. — М.: Издательская группа «Прогресс» — «Литера», Издательство Агентства «Яхтсмен», 1996. — 576 с.
275. Уилер Г. Гештальттерапия постмодерна: за пределами индивидуализма /Г. Уилер. — М.: Смысл; ЧеРо, 2005. — 489 с.
276. Українська спілка психотерапевтів. Інформаційний довідник. — Львів, 2006-2007. — 80 с.
277. Философский энциклопедический словарь / [Гл.ред. Ильичев Л.Ф., Федосеев П.Н. и др.] — М.: Советская энциклопедия, 1983. — 836 с.
278. Фильц А. Место психотерапии между психиатрией и психологией /А. Фильц // Психотерапия — новая наука о человеке [под ред. Притц А.]: Пер. с нем. — Екатеринбург: «Деловая книга», М.: «Академический проект», 1999. — 281-294 с.
279. Франк С. Предмет знания. Душа человека /С.Франк. — Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. — 992 с.
280. Франк С. С нами Бог /С.Франк. — М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. — 750 с.
281. Франкл В. Доктор и душа. / В. Франкл. — СПб.: Ювента, 1997.
282. Франкл В. Человек в поисках смысла.: Сборник / Пер. с англ. и нем.; [Общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева]. — М.: Прогресс, 1990. — 367 с.
283. Фрейд А. Детский психоанализ /Анна Фрейд. — СПб.: Питер, 2004. — 477 с. — (Серия «Хрестоматия по психологии»).
284. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции/ Зигмунд Фрейд. — М.: Наука, 1989. — 456 с.
285. Фрейд З. Знаменитые случаи из практики /[Пер. с нем.] — М.: «Когито-Центр», 2007. — 538 с.
286. Фрейд З. Избранные сочинения /Зигмунд Фрейд. — М.: Медицина, 1991.

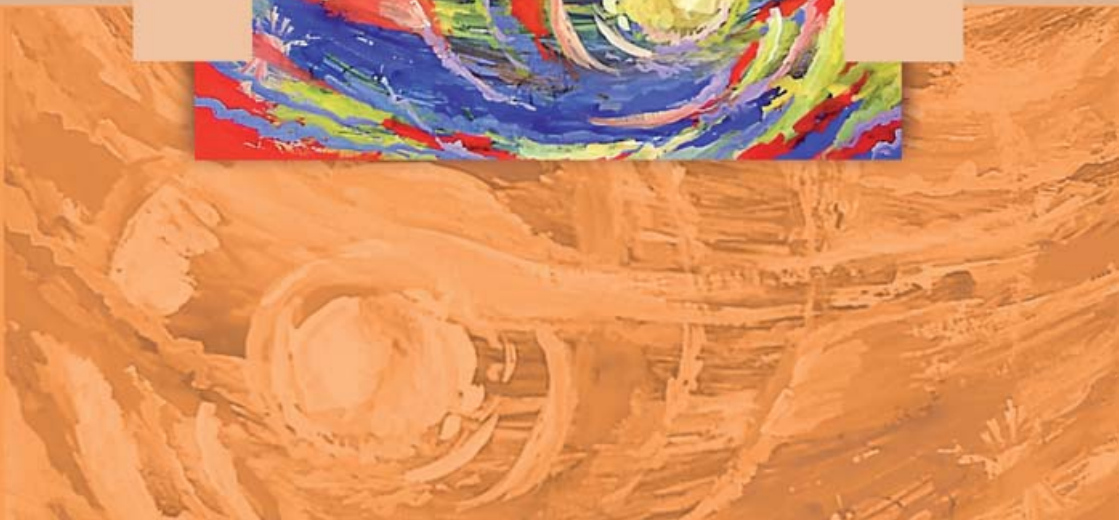
287. Фрейд З. Психология бессознательного /Зигмунд Фрейд. — М.: Просвещение, 1990. — 448 с.
288. Фрейд З. Психоаналитические этюды /Зигмунд Фрейд. — Минск, 1996
289. Фромм Э. Душа человека/[Пер с англ.]/Эрих Фромм — М.: республика, 1992. — 430 с.
290. Фромм Э. Человек для себя/[Пер. с англ. Л. А. Чернышевой]. — Минск, Коллегиум, 1992. — 253 с.
291. Фурман А. Українська ментальність та її культурно-психологічні координати/А. Фурман//Психологія і суспільство. — 2001. — № 1. — С. 9–73.
292. Хайгл-Эверс А., Хайгл Ф., Отт Ю., Рюгер У. Базисное руководство по психотерапии/А. Хайгл-Эверс и др. — СПб.: «Восточно-Европейский Институт Психоанализа» совместно с издательством «Речь», 2002. — 784 с.: ил.
293. Хайдеггер М. Бытие и время/М. Хайдеггер. — СПб.: «Наука», 2002. — 451 с.
294. Хайдеггер М. Пролегомены к истории понятия времени/М. Хайдеггер. — Томск: Издательство «Водолет», 1998. — 384 с.
295. Харитонова В. И. Заговорно-заклинательное искусство восточных славян: проблемы традиционных интерпретаций и возможности современных исследований: В 2-х частях/В. И. Харитонова. — М., 1999.
296. Хейзинга Й. Homoludens. В тени завтрашнего дня/Й. Хейзинга / [Пер. с нидерл.] — М.: Изд. гр. «Прогресс», «Прогресс-Академия», 1992. — С. 464.
297. Хиггинс Р. Методы анализа клинических случаев: руководство для начинающих психотерапевтов/[Пер. с англ.] — М; Когитоцентр, 2003. — 168 с. (Мастер-класс).
298. Хижняк З. И. Киево-Могилянская академия./З. И. Хижняк//К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1988. — 268 с.
299. Хорн Г. Шесть этапов развития ребенка в зеркале символдрамы [Текст]/Г. Хорн//Символ и драма. — 2000. — № 5. — С. 12–25
300. Хорни К. Психология женщины/Карен Хорни/Пер. с англ. — М.: Академический Проект, 2007. — 240 с.
301. Цапкин В. Н. Единство и многообразие психотерапевтического опыта/В. Н. Цапкин//Московский психотерапевтический журнал. — 1992 — № 1. — С. 5–40.
302. Цуканов Б. Й. Собственная единица времени в психике индивида: автореферат дис. на соискание ученой степени доктора психологических наук. — К., 1992.
303. Чепелева Н. В. Социокультурные факторы понимания и интерпретации личного опыта//Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика/[За ред. Н. В. Чепелевої]. — К.: Міленіум, 2005. — Т. 2, Вип. 3. — С. 6–13.
304. Черняева С. А. Развитие личности и психологическая помощь в свете христианского мировоззрения/С. А. Черняева — СПб.: Речь, 2007. — 192 с.
305. Чудновский В. Э. Смысл жизни: проблема относительной эмансипированности от «внешнего» и «внутреннего»/В. Э. Чудновский//Психологический журнал. — 1995. — Т. 16. — С. 15–26.
306. Шаверен Дж. Умиравший пациент в психотерапии: Желания. Сновидения. Индивидуация/[Пер. с англ.]/Джой Шаверен — М.: «Когито-Центр», 2006. — 318 с.
307. Шарфф Д. С., Шарфф Д. Э. Основы теории объектных отношений/Д. С. Шарфф, Д. Э. Шарфф. — М.: Когито-Центр, 2009. — 304 с.
308. Шевченко Н. Ф. Практикум із психологічної допомоги соматичним хворим: Навч. посібник/Н. Ф. Шевченко — Запоріжжя: «Інссервіс», 2003. — 52 с.
309. Шитов Е. А., Ховрачев А. П. Теория пассивности Шиффов: обзор//Вопросы ментальной медицины и экологии. — 2002. — Т. 8, № 2. — С. 53–58.
310. Шлиппе А. Ф., Швайтцер Й. Учебник по системной психотерапии и консультированию/А. Ф. Шлиппе, Й. Швайтцер. — М.: Институт консультирования и системных решений, 2011. — 368 с.
311. Штайнер К. Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна/К. Штайнер. — СПб.: Питер, 2003. — 416 с.: ил.

312. Шульженко Д.І. Дизонтогенетичні аспекти ранньої корекційно-педагогічної роботи в соціально-реабілітаційних центрах/Д. І. Шульженко//Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Зб. наукових праць. — К.: Університет «Україна», 2004. — С. 494–499.
313. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Семейная психотерапия/Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкий. — Л.: Медицина, 1990. — 192 с.
314. Эльконин Д.Б. Психология игры./Д.Б. Эльконин. — М.: Педагогика, 1978. — 302 с.
315. Энрайт Р. Духовное развитие прощения/Р. Энрайт. — М., 1991.
316. Эротич В. Психологическое и религиозное бытие человека/Владета Эротич. — М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2004. — 212 с. — (Серия «Богословие и наука»).
317. Эткинд А. Эрос невозможного. История психоанализа в России. СПб: «Медуза» 1993. — 464 с.
318. Юнг К. Человек и его символы./Карл Юнг. — СПб: Б.С.К., 2006. — 454 с.
319. Юревич А.В. Ценностные основания психологической науки/А.В. Юревич//Ценностные основания науки психологической науки и психология ценностей/[Под ред. В.В. Знакова, Г.В. Залевского] — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. — С. 21–39.
320. Юревич А.В. «Онтологический круг» и структура психологического знания/А.В. Юревич//Психологический журнал. — 1992. — Т. 13, № 1. — С. 6–14.
321. Юрченко Т.П. Свобода как одно из онтологических и социокультурных оснований становления современной психотерапевтической парадигмы/Т.П. Юрченко//Актуальні проблеми психології. Том 3.: Консультативна психологія і психотерапія: Зб. наукових праць Інституту психології НАПН України/[За ред. Максименка С.Д., Кісарчук З.Г.]. — К.: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. — Вип.7. — С. 22–40.
322. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия/И. Ялом/[Пер. с англ. Т.С. Драбкиной]. — М.: Независимая фирма «Класс», 2000. — 576 с.
323. Янарас Х. Вера церкви/Х. Янарас. — М.: Центр по изучению религий, 1992. — 232 с.
324. Ясперс К. Общая психопатология; [Пер. Л.О. Акопян]/К. Ясперс. — М.: Практика, 1997. — 1056 с.
325. Bugental J.F. T Psychotherapy and process: The fundamentals of an existential-humanistic approach. New York et al. 1978. — 159 p.
326. Bugental J.F. T What is distinctive about this existential-humanistic perspective on psychotherapy//TheSaybrook Perspective. 1995, spring.
327. CLINICAL TRANSACTIONAL ANALYSIS WITH USE OF THE LIFE SCRIPT QUESTIONNAIRE BY WILLIAM H HOLLOWAY, M.D. Published by Holloway Books P.O. Box 917 Aptos, CA 95003
328. Cox, M., «The Relationship between Ego State Structure and Function: A Diagrammatic Formulation». Transactional Analysis Journal, 29, 1, 1999. — 49-59 p.
329. Greene W.A. Psychological factors and reticuloendothelial disease. II Observations on a group of women with lymphomas and leukemias/W.A. Greene//Psychosomatic medicine. — 1956. — Vol. XVIII, N 4. — P. 284–303.
330. Gruppenimagination: Gruppentherapie mit dem Katathymen Bilderleben/Hanscarl Leuner, Leonore Kottje-Birnbacher, Ulrich Sachsse und Martin Wächter. Unter Mitarb. Von Manfred Rust. — 1. Aufl. — Bern; Stuttgart; Toronto: Huber, 1986. — 216 p.
331. Jerome D White, PhD Terry White, MA CULTURAL SCRIPTING Transactional Analysis Journal. 5: 1, January 1975.
332. Leuner H., Horn G., Klessmann E.: Katathymes Bilderleben mit Kindern und Jugendlichen, 3. Aufl. Reinhardt, München 1990.
333. Pearl Drego. The Cultural Parent. Transactional Analysis Journal. Vol.13, Num.3, July 1983.
334. Temoshok L Personality, coping style, emotion, and cancer: toward an integrative model/L Temoshok//Cancer Surveys, 1987, No 6. — p. 545–56.

Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

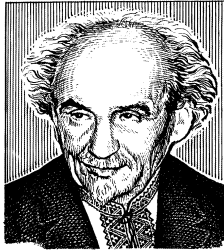
**СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ
СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ
ПАРАДИГМИ
ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОЇ
ДОПОМОГИ ОСОБИСТОСТІ**

За редакцією З.Г. Кісарчук

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

Інститут психології імені Г.С. Костюка

T. W. Sherry

**СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ
СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ
ПАРАДИГМИ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОЇ
ДОПОМОГИ ОСОБИСТОСТІ**

Монографія

За редакцією З.Г. Кісарчук

Київ
2012

УДК 615.851

ББК 53.57

С 69

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (протокол №10 від 26 грудня 2011 р.)

Рецензенти:

М.Л. Смільсон, член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, завідувачка лабораторії нових інформаційних технологій Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України;

В.В. Рибалка, доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу педагогічної психології і психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України

Авторський колектив:

З.Г. Кісарчук, Л.О. Гребінь, Т.С. Гурлева, І.А. Данилевський, Н.П. Демидюк, О.І. Єрмусевич, Н.Ю. Журавльова, Г.П. Лазос, Л.І. Литвиненко, Я.М. Омельченко, Г.І. Онищенко, Л.О. Пінчукова, Б.В. Плєскач, Т.П. Юрченко

С 69

Соціокультурні чинники становлення сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги особистості : монографія / [З.Г. Кісарчук, Л.О. Гребінь, Т.С. Гурлева та ін.] ; за ред. З.Г. Кісарчук. — Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. — 276 с.

300 пр.

ISBN 978-966-189-143-1

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Монографія присвячена проблемі впливу соціокультурного контексту на становлення сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги. Зокрема, розглядаються ключові поняття, що висвітлюють основні тенденції розвитку сучасної психотерапії та соціокультурний контекст її становлення на вітчизняних теренах; з'ясовується значення вітчизняної філософсько-психологічної традиції для теоретичних і практичних орієнтацій фахівців у галузі психологічної допомоги; розкривається роль християнських традицій і цінностей, екзистенційних та етичних чинників, сімейного контексту особистості, особливостей народної театральної культури у розвитку теорії і практики психотерапевтичної допомоги; визначаються соціокультурні чинники, що зумовлюють вітчизняну специфіку психологічної допомоги особливим категоріям клієнтів.

Книжка адресується фахівцям у галузі консультативної психології та психотерапії — як науковцям, так і практикам, викладачам вищих навчальних закладів, а також усім, кого цікавлять проблеми сучасної психотерапії та психологічного консультування.

ISBN 978-966-189-143-1

ББК 53.57

© Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2012

© З.Г. Кісарчук, Л.О. Гребінь, Т.С. Гурлева, І.А. Данилевський, Н.П. Демидюк, О.І. Єрмусевич, Н.Ю. Журавльова, Г.П. Лазос, Л.І. Литвиненко, Я.М. Омельченко, Г.І. Онищенко, Л.О. Пінчукова, Б.В. Плєскач, Т.П. Юрченко, 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЧИННИКІВ НА СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ПАРАДИГМИ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОЇ ДОПОМОГИ	10
1.1. Історико-культурні передумови становлення психотерапії як практики і наукової дисципліни	10
1.2. Соціокультурний контекст розвитку сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги: аналіз основних понять	17
1.3. Вітчизняна філософсько-психологічна традиція та професійне і особистісне самовизначення фахівців у галузі психологічної допомоги	30
Розділ 2. ХРИСТИЯНСЬКІ ТРАДИЦІЇ І ЦІННОСТІ ЯК АКсіОЛОГІЧНА ОСНОВА СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ОСОБИСТОСТІ	44
2.1. Християнські традиції і цінності в культурі і психотерапії	44
2.2. Уявлення про особистість людини у християнсько зорієнтованій теорії психологічної допомоги	50
2.3. Християнська цінність любові у вітчизняному психотерапевтичному просторі	57
2.4. Психотерапія прощення на прикладі випадку роботи з клієнтом	66
Розділ 3. ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ЧИННИКИ В ТЕОРЕТИЧНИХ ТА ПРАКТИЧНИХ ОРІЄНТАЦІЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ПСИХОЛОГІВ-КОНСУЛЬТАНТІВ І ПСИХОТЕРАПЕВТІВ	74
3.1. Свобода як екзистенційний чинник становлення психотерапії та особливості його прояву у вітчизняному психотерапевтичному просторі	74
3.1.1. Феномен свободи/залежності в психотерапії, зокрема вітчизняній	74
3.1.2. Свобода як екзистенціал людського буття, як його особистісний вимір. Пошуки онтологічного обґрунтування сучасної психотерапевтичної парадигми	75
3.1.3. Свобода як чинник становлення сучасної вітчизняної психотерапевтичної парадигми	84

3.2. Високий смисл життя як цінність і чинник формування стратегій психологічної допомоги у вирішенні людиною екзистенційних проблем.94
3.2.1. Смисл життя як екзистенційна цінність.94
3.2.2. Вплив феномену «високий смисл життя» на розвиток психологічної допомоги у сучасних соціокультурних умовах97
3.2.3. Смыслові орієнтири вітчизняних психологів-консультантів і психотерапевтів у психологічному супроводі людини з екзистенційною проблематикою.	105
3.2.4. Деякі стратегії психологічної допомоги у пошуку високого смислу життя.	114
3.3. Цінність особистісного розвитку як чинник формування стратегій психологічної допомоги людині у ситуації здійснення особистісного вибору	118
3.3.1. Особистісний розвиток як цінність сучасного соціокультурного простору	118
3.3.2. Стратегія психологічної допомоги людині у ситуації здійснення особистісного вибору	129

Розділ 4. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОГО ПІДХОДУ, ПОВУДОВАНОГО НА ОСНОВІ ІДЕЇ ЧАСУ.	134
4.1. Характеристика основних понять.	136
4.2. Структурно-психодинамічна антропологія та теорія розвитку в психотерапевтичному підході, побудованому на основі ідеї часу	145
4.3. Практичні аспекти застосування підходу.	158

Розділ 5. ВПЛИВ СІМЕЙНИХ ЧИННИКІВ НА СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОЇ ДОПОМОГИ ОСОБИСТОСТІ.	167
5.1. Типові соціальні уявлення особистості про сім'ю та їх значення для формування стратегій психотерапевтичної допомоги у рамках психодинамічного підходу.	167
5.1.1. Типові уявлення особистості про сім'ю як соціально-психологічний феномен.	167
5.1.2. Характеристика смыслових одиниць типових уявлень особистості про сім'ю у сучасних родинах.	173
5.1.3. Особливості допомоги клієнтам у рамках кататимно-імагінативної психотерапії.	178